ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, δ. Φ.
Διευθυντοῦ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος

ΔΥΟ ΑΓΝΩΣΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΗΣ «ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ» ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ

Κατὰ τὸ ἔτος 1979 ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος ἀπέκτησε πολύτιμον χειρόγραφον τῆς «Ἑρμηνείας τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς» τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ[1]. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἀνευρίσκεται σήμερον μὲ τὸν ἀριθμὸν χειρογράφου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 3567[2].

Πρόκειται περὶ χαρτῴου χειρογράφου, ἀκεφάλου, γεγραμμένου μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν, διαστάσεων 220×170 (βλ. φωτ. 1). Εἶναι ἀστάχωτον σήμερον, ἀλλὰ κατὰ τὴν ράχιν σῴζονται ἴχνη παλαιᾶς σταχώσεως. Φέρει πρωταρχικὴν ἀρίθμησιν κατὰ σελίδας, 1-496. Ἡ σελιδαρίθμησις ἄρχεται ἀπὸ τῆς παραδόσεως τοῦ κυρίως ἔργου (σήμερον φύλ. 22). Τὸ χειρόγραφον ἀριθμεῖται σήμερον κατὰ φύλλα, 1-269. Αἱ γεγραμμέναι κατὰ σελίδα σειραὶ εἶναι 18. Τὰ κεφάλαια δὲν ἀριθμοῦνται. Ὑδατογράφημα παρέχεται λέων ἐστεμμένος βαδίζων. Ὁ κῶδιξ πρέπει νὰ ἔχῃ γραφῆ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ΄ αἰ.

Εἰς τὰ φύλ. 1-13v. παρέχεται πίναξ περιεχομένων[3], σήμερον ἀκέφαλος. Ὁ πίναξ ἄρχεται ἀπὸ *ἕτερον βερονίκιον*, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ εἰς κε-

---

1. Περὶ τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ καὶ τῆς «Ἑρμηνείας τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς» βλ. Πάνου Ι. Βασιλείου Διονύσιος ὁ ἱερομόναχος ὁ ἐκ Φουρνᾶ ἱστοριογράφος (1670 τὸ ἀργότερον—1745 πιθανῶς). Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 5, Ἀθῆναι 1964, στῆλ. 60-81, ἔνθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης ἐκ τῶν παλαιοτέρων δημοσιευμάτων Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης καὶ αἱ κύριοι αὐτῆς ἀνέκδοτοι πηγαί, ἐκδιδομένη μετὰ προλόγου νῦν τὸ πρῶτον πλήρης κατὰ τὸ πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον ὑπὸ Α. Π... -Κ... δαπάναις τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ρωσσικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐν Πετρουπόλει 1909 (καὶ ἀνατύπωσις ὑπὸ Κωνσταντίνου Χρ. Σπανοῦ, (Ἀθῆναι 1976), σελ. α΄-λβ΄. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Θεοφάνους τοῦ ἐξ Ἀγράφων βίος Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Ἑλληνικά, τόμ. 10 (1937-1938), σελ. 213-279 (ἰδίᾳ σελ. 227-240, 248-254, 260-271).

2. Τοῦτο παρελήφθη τὴν 17ην Μαρτίου 1979. Προσεφέρθη πρὸς ἀγορὰν ὑπὸ τῆς κυρίας Σόνιας Χρυσοχόου.

3. Πίναξ περιεχομένων παραδίδεται καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξέδωκεν ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. λζ΄-να΄.

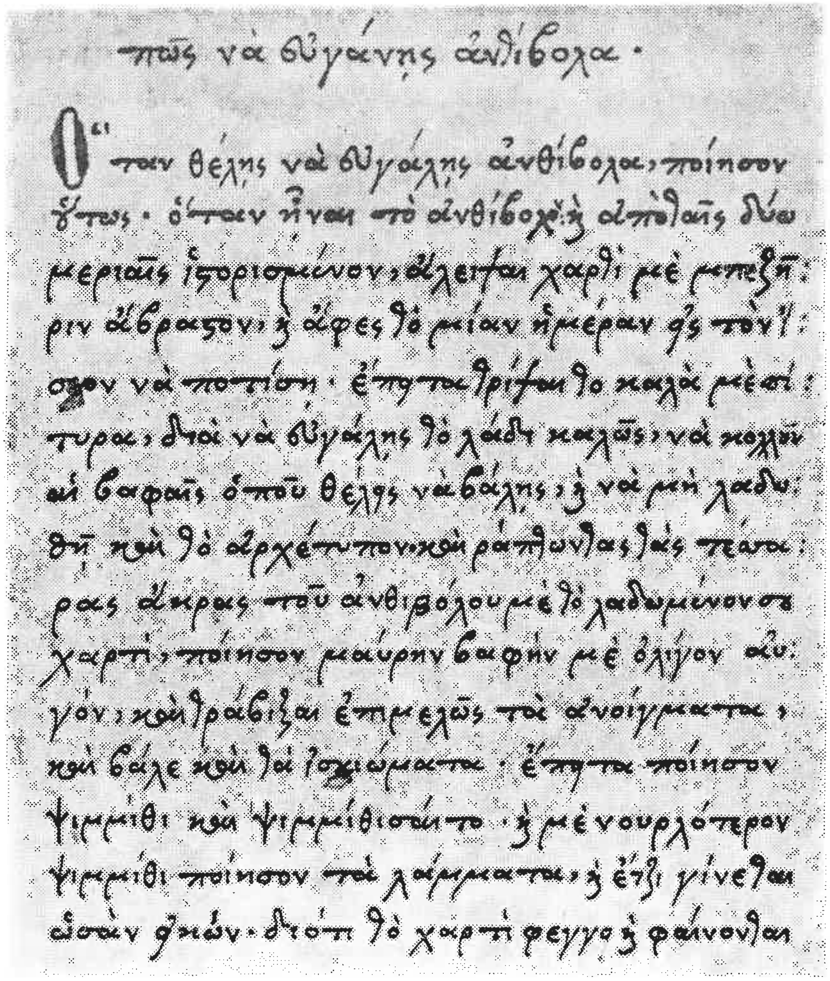

Φωτ. 1. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἀριθ. 3567, φύλ. 22.

φάλαιον τῆς συγγραφῆς παραδιδόμενον εἰς φύλ. 41 (παλαιὰ ἀρίθμησις σελ. 39)[1]. Ὁ πίναξ περιεχομένων τελευτᾷ μὲ τὸ κεφάλαιον *Ἐπιγράμματα εἰς τὰς λοιπὰς ἑορτὰς καὶ εἰς εἰκόνας ἁγίων*[2], ἀντιστοιχῶν μὲ τὸ κείμενον φύλ. 268 (παλαιὰ ἀρίθμησις σελ. 493).

Εἰς τὰ φύλ. 14-15 παραδίδεται πρόλογος *Τῇ Θεοτόκῳ καὶ ἀειπαρθένῳ Μαρίᾳ*, ἀρχόμενος *Ὦ ἡλιοστάλακτε καὶ χαριτοστολισμένη Θεοτόκε Μαρία*, καὶ τελευτῶν *γέγονε θεατὴν γεγονέναι*[3].

Εἰς τὰ φύλ. 15-17 παραδίδεται ἕτερος πρόλογος *Πᾶσι τοῖς τῶν ζωγράφων καὶ τοῖς λοιποῖς φιλομαθέσι τοῖς τοῦ παρόντι* (sic) *ἐντευξομένοις ἐν Κυρίῳ χαίρειν*, ἀρχόμενος *Ἀκούοντας, ὦ φιλομαθεῖς παῖδες, τῶν φιλοπόνων ζωγράφων*, καὶ τελευτῶν *ὀκνηροῦ δούλου κατακρίσεως, ἀμήν. Ὁ τῶν ζωγράφων ἐλάχιστος Διονύσιος ἱερομόναχος ὁ ἐκ Φουρνᾶ*[4].

Εἰς τὰ φύλ. 17v.-21v. παραδίδεται *Προγυμνασία καὶ παιδαγωγία πρὸς τὸν βουλόμενον μαθεῖν τὴν τέχνην τῆς ζωγραφικῆς*, ἀρχομένη *Ὁ τὴν ζωγραφικὴν ἐπιστήμην μαθεῖν βουλόμενος*, καὶ τελευτῶσα *ἀποστόλου Λουκᾶ καὶ πάντων τῶν ἁγίων, ἀμήν*[5].

Ἀπὸ τοῦ φύλ. 22 μέχρι τέλους (φύλ. 269v.) παραδίδεται ἡ κυρίως διατριβή, ἄνευ γενικῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ παράδοσις τοῦ ἔργου εἰσάγεται ἀπ' εὐθείας μὲ τὸ πρῶτον κεφάλαιον· *Πῶς νὰ εὐγάνῃς ἀντίβολα*. Ἀρχ. *Ὅταν θέλεις νὰ εὐγάλῃς ἀνθίβολα*, καὶ τελ. *διὰ νὰ μὴ ματαιοπονῇς*[6]. Τὸ τελευταῖον κείμενον εἶναι ἐπίγραμμα καὶ ἐπιγράφεται· *Εἰς τὸν ὅσιον Ἐφραίμ*. Ἀρχ. *Ἐκ γῆς ἀναπτὰς καὶ ἀνελθὼν πρὸς πόλον*, καὶ τελ. *σῶτερ, βράβευσον ἱκέταις σου ἀθλίοις*[7].

Τὰ φύλ. 51r.-v., 163r-v, 173v., 193v., εἶναι λευκά.

Τὸ παραδιδόμενον κείμενον γενικῶς εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ γνωστὸν ἐκ τῆς ἐκδόσεως Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, χωρὶς οὐσιώδεις διαφοράς.

---

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. λη'.

2. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. να'. Ἀκολούθως εἰς τὸ χειρόγραφον ἔχει προστεθῆ διὰ χειρὸς μεταγενεστέρας, τοῦ ΙΘ' αἰ., *ἑρμινήα εἰς τὸ σανταλόζη τὸ βερνίκι φύλ. 496*. Ἀλλὰ κείμενον μὲ τοιαύτην ἐπιγραφὴν εἰς φύλ. (=σελ.) 496 (νῦν φύλ. 269v.) δὲν παραδίδεται.

3. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 1-2.

4. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 3-4.

5. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 5-8.

6. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 9-10.

7. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 232. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 232-233, καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον ἐξ οὗ ἐκδίδει, παρέχονται ἀκόμη «(Προσθῆκαι μεταγενέστεραι ἐν τῷ κώδικι) εἰς στίχους πολιτικοὺς ὁμοιοκαταλήκτους» αἱ ὁποῖαι δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸν ἡμέτερον κώδικα. Τοῦτο δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι ὁ κῶδιξ ἡμῶν εἶναι κολοβός. Πιθανώτερον δὲν παρεῖχεν ἐξ ἀρχῆς τὰς μεταγενεστέρας ταύτας προσθήκας.

Οὐδεμία σημείωσις ἢ ἄλλη ἔνδειξις παρέχεται ἐκ τοῦ κώδικος διὰ νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ εἰς τὴν προέλευσίν του. Ἐκ τοῦ τόπου καταγωγῆς τῆς διαθέτιδος (κυρίας Σόνιας Χρυσοχόου) προερχομένης ἐκ τῶν Χιονάδων τῆς Ἠπείρου, γνωστοῦ κέντρου ἁγιογράφων κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγάγωμεν τὴν προέλευσιν τοῦ χειρογράφου εἰς τὸν τόπον αὐτόν.

Κατὰ τὴν διέλευσίν μου ἐξ Ἱεροσολύμων, τὸ ἔτος 1979, ἐζήτησα νὰ ἰδῶ τὰ ὑπάρχοντα εἰς τὴν Ἐθνικὴν καὶ Πανεπιστημιακὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἰσραὴλ ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Ὑπῆρχε μόνον ἕν. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο δὲν ἦτο ἄλλο τι εἰ μὴ κῶδιξ τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Κατὰ τὴν ἐκ νέου διέλευσίν μου, τὸ ἔτος 1983, ἐπανεῖδον τὸ χειρόγραφον τοῦτο. Μάλιστα ὁ Διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς καὶ Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἰσραὴλ κ. Malachi Beit-Arié, τὸν ὁποῖον καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ, μοῦ ἐπέδειξε καὶ ἕτερον ἑλληνικὸν χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀποκτήσει ἡ Βιβλιοθήκη. Πρόκειται περὶ Ἀνθολογίου Βυζαντινῆς μουσικῆς.

Τὸ χειρόγραφον τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ γνωρίζεται μὲ τὴν ἔνδειξιν Ms. Var. 31[1]. Εἶναι χαρτῷον, ἐκ φύλ. 160, γεγραμμένον κατὰ τὸ β´ ἥμισυ τοῦ ΙΗ´ αἰ., πάντως πρὸ τοῦ 1775 ἔτ. ἢ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ὅπως προκύπτει ἔκ τινος σημειώσεως ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς πρόσθεν πινακίδος. Εἶναι ἐσταχωμένον, ἴσως δὲ ἡ στάχωσίς του εἶναι ἡ πρωταρχική. Τὸ χειρόγραφον ἀριθμεῖται φύλ. 1-12+1-160 (φωτ. 2).

Εἰς τὰ φύλ. 1-12 παραδίδεται *Πίναξ ἀκριβὴς τῆς ἑρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς ἐπιστήμης*. Τὸ πρῶτον ἀναφερόμενον εἶναι· *Πῶς νὰ ἐβγάνῃς ἀνθίβολα, φύλ. 7*. Τὸ τελευταῖον τοῦ πίνακος· *Ἕτερα ἐπιγράμματα εἰς ἑορτὰς καὶ ἁγίους, ⟨φύλ.⟩ 160*[2]. Εἰς τὴν ἄνω ᾦαν τοῦ φύλ. 1 σημείωσις τοῦ γραφέως· *Ὁ δοὺς τὴν ἀρχὴν καὶ τέλος δίδου, σῶτερ*. (Ἐντὸς σταυροῦ)· *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς Νικᾷ*.

Ἀπὸ φύλ. 1-160 παραδίδεται ἡ διατριβὴ μετὰ τῆς οἰκείας ἐπιγραφῆς τοῦ ἔργου· *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς ἐπιστήμης*[3]. Εἰς τὴν ἄνω ᾦαν τοῦ φύλ. 1 σημείωσις τοῦ γραφέως· *Ὁ δοὺς τὴν ἀρχὴν καὶ τέλος δίδου σῶτερ*. (Ἐντὸς σταυροῦ)· *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς Νικᾷ*.

Εἰς φύλ. 1-2 παραδίδεται· *Προσφώνησις τῇ Θεοτόκῳ καὶ ἀειπαρθένῳ*

---

1. Ὁ κῶδιξ φέρει καὶ ἄλλην ἔνδειξιν· Ms. 36.32.
2. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. λζ´-να´.
3. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 1, ἡ ἐπιγραφὴ παρέχεται· «Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης». Ὁ προηγουμένως περιγραφεὶς κῶδιξ ΕΒΕ 3567 δὲν παρέχει ἐπιγραφήν.

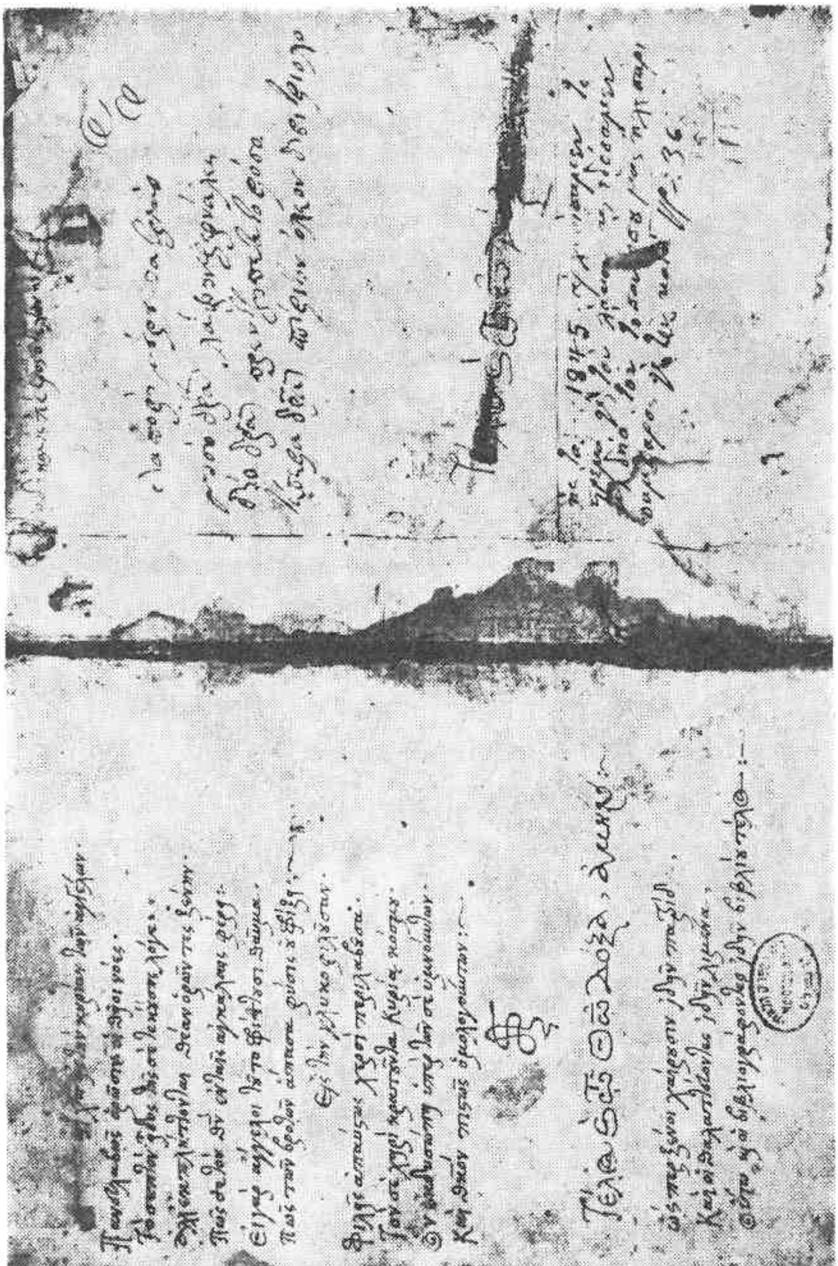

Φωτ. 2. Ἐθνικῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης Ἰσραὴλ (Ἱεροσόλυμα), **Ms.** Var. 31, φύλ. 160v. +1.

Μαρίᾳ. Ἀρχ. *Ὦ ἡλιοστάλακτε καὶ χαριτοστολισμένε Θεοτόκε Μαρία*, τελ. *ἁγίων πρεσβειῶν γένοιτο θεατὴν γεγονέναι*[1].

Εἰς φύλ. 2-3ν. *παραδίδεται· Πᾶσι τοῖς τῶν ζωγράφων καὶ τοῖς λοιποῖς φιλομαθέσι τοῖς τῷ παρόντι ἐντευξομένοις ἐν Κυρίῳ χαίρειν*. Ἀρχ. *Ἀκούοντας, ὦ φιλομαθεῖς παῖδες, τῶν φιλοπόνων ζωγράφων*, τελ. *τοῦ ὀκνηροῦ δούλου κατακρίσεως. Ὁ τῶν ζωγράφων ἐλάχιστος Διονύσιος ἱερομόναχος ὁ ἐκ Φουρνᾶ*[2].

Εἰς φύλ. 3ν.-6ν. παραδίδεται· *Προγυμνασία καὶ παιδαγωγία πρὸς τὸν βουλόμενον μαθεῖν τὴν τέχνην τῆς ζωγραφικῆς*. Ἀρχ. *Ὁ τὴν ζωγραφικὴν ἐπιστήμην*, τελ. *πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων, ἀμήν*[3].

Ἀπὸ τοῦ φύλ. 6ν. μέχρι τέλους (φύλ. 160ν.) παραδίδεται ἡ κυρίως διατριβή, ἄνευ ἑτέρας ἰδιαιτέρας ἐπιγραφῆς. Ἄρχεται ἀπὸ τοῦ πρώτου κεφαλαίου· *Πῶς νὰ ἐβγάλῃς ἀνθίβολα*. Ἀρχ. *Ὅταν θέλῃς νὰ ἐβγάλῃς ἀνθίβολα*, τελ. *μὴν ἐπιχειρισθῇς ἵνα μὴ ματαιοπονῇς*. Τὸ τελευταῖον παραδιδόμενον κείμενον εἶναι ἐπίγραμμα· *Εἰς τὴν Γλυκοφιλοῦσαν*. Ἀρχ. *Φιλεῖς ἀπαύστως χερσὶ περιλαβοῦσα*, τελ. (στίχ. 4) *καὶ Θεοτόκον πιστῶς ὁμολογούντων*[4].

Ἐν τέλει τοῦ κώδικος (φύλ. 160ν.) παραδίδεται ὁ κολοφών·

Ὥσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα
καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα
οὕτω καὶ οἱ βιβλιογράφοντες
ἰδεῖν βιβλίου τέλος.

Αἱ γεγραμμέναι κατὰ σελίδα σειραὶ εἶναι 23.

Τὸ χειρόγραφον φέρει πολλὰς μεταγενεστέρας σημειώσεις καὶ προσθήκας εἰς τὸ κείμενον.

Οὕτως εἰς φύλ. 12ν. (τῆς πρώτης σειρᾶς ἀριθμήσεως) διὰ χειρὸς τοῦ ΙΘ΄ αἰ. ἔχει γραφῆ συνταγὴ διὰ βερνίκια.

Ἐκ τῶν λοιπῶν σημειώσεων ἀναφέρομεν τὰς ἑξῆς αἱ ὁποῖαι εἶναι χρήσιμοι διὰ τὴν προέλευσιν τοῦ κώδικος.

(φύλ. 1)· *Ἀγόρασα τὸ παρὸν βιβλίον ἐν τῷ Ἁγιωνύμῳ Ὄρει διὰ γρόσια 60 Ἰάκωβος μοναχὸς Ἰβηρίτης ὁ ἐκ Κρήτης. 1775, Δεκεμβρίου 18.*

(φύλ. 1)· *Τὸ παρὸν ὑπάρχει κἀμοῦ Γεωργίου Ἀθανασίου ζωγράφου καὶ*

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 1-2.
2. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 3-4.
3. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 5-8.
4. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 9-231. Τὸ παρεχόμενον ὑπὸ τοῦ κώδικος τούτου κείμενον εἶναι ἐλλιπέστερον καὶ τῆς ἐκδόσεως Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως καὶ τοῦ προηγουμένως περιγραφέντος κώδικος ΕΒΕ 3567. Ἀλλ' ὅμως τοῦτο δὲν ὀφείλεται εἰς κολόβωσιν τοῦ κώδικος, διότι οὗτος εἶναι πλήρης, ἀλλ' εἰς διάφορον παράδοσιν τοῦ ἔργου.

ὅποιος τὸ ἀποξενώσει νὰ ἔχῃ τὴν κατάρα τοῦ Χριστοῦ (διὰ χειρὸς τοῦ ΙΘ΄ αἰ.).

(Ἔσω τῆς πρόσθεν πινακίδος τῆς σταχώσεως)· *1780 14 Ἰουλλίου ἄρχισα νὰ ἀντιγράφω τὸ παρόν*. (Εὐθὺς κατωτέρω ἡ ἀριθμητικὴ πρᾶξις)· 1843 /—1775 /=0068. Ἐπίσης εἰς τὴν ἰδίαν πινακίδα· *Ὁ ἅγιος Θεωνᾶς Θεσσαλονίκης| ἡ Ἁγία Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια | ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Νεομάρτυς, ἀδελφοὶ ἀγωνίσασθε ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ὑμῶν πρὸ τοῦ ἐλθεῖν τὴν ὥραν τοῦ τέλους.*

(Εἰς τὸ παράφυλλον τοῦ τέλους, φύλ. Ι)· *ἧς τὸ 1845 ἀρχινίσαμεν τὸ στρέμα εἰς τὸν λάκον καὶ ἐδόσαμεν καὶ διὰ τὸν τόπον ὅπου μᾶς ἦχε πάρι ὁ ἀμπαρᾶς εἰς τὸν κατῆ γρ. 36* (διὰ μεταγενεστέρας χειρὸς προσθήκη) */35 ὁ ματεραγᾶς /=71 ὅλα.*

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σημειώσεων προκύπτουν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα. Ὁ κῶδιξ εὑρίσκεται κατὰ τὸ ἔτος 1775 εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ μάλιστα ἠγοράσθη ἀπὸ μοναχὸν Ἰβηρίτην, τὸν ἐκ Κρήτης Ἰάκωβον. Προφανῶς ἐγράφη εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Δὲν εἶναι ἀσφαλὴς ἡ χρονολογία 1780 κατὰ τὴν ὁποίαν ἤρχισε νὰ ἀντιγράφῃ τὸν παρόντα κώδικα ὁ γραφεὺς τοῦ σημειώματος ἐπὶ τοῦ ἔσω τῆς πρόσθεν πινακίδος τῆς σταχώσεως. Ἡ ἀμέσως ἀκολουθοῦσα ἀριθμητικὴ πρᾶξις, ὅπου τὸ ἔτος 1775, πρέπει νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν χρονολογικὴν ἔνδειξιν τοῦ φύλ. 1, προσφέρει ἴσως τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ἔτος τοῦτο ὄχι μόνον ὁ κῶδιξ ἠγοράσθη ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου Ἰβηρίτου τοῦ Κρητός, ἀλλ' ὅτι καὶ ἐγράφη. Διότι συνήθως τοιοῦτοι ὑπολογισμοί, ὡς ἡ ἀριθμητικὴ πρᾶξις ἀνωτέρω, γίνονται ἀπὸ τῆς ἡμερομηνίας γραφῆς τοῦ κώδικος καὶ ὄχι κτήσεως. Ἡ σημείωσις τοῦ ἔτους 1845 εἶναι ἐνδιαφέρουσα διὰ τὰς δοσοληψίας. Ἀλλὰ ἡ σημείωσις ἐπίσης ἐπὶ τοῦ ἔσω τῆς πρόσθεν πινακίδος τῆς σταχώσεως φέρει τὸν κώδικα πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Παγγαίου ὄρους Ἱ. Μ. τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας[1]. Οὕτως ὁ ἀναφερόμενος ἅγιος Ἰάκωβος ὁ νεομάρτυς εἶναι ὁ ἐκ Καστορίας μοναχὸς ποὺ ἠσκήτευσεν εἰς τὴν σκήτην τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ἄνωθεν τῆς Ἱ. Μονῆς Ἰβήρων, ἀκμάζων τὰ τέλη τοῦ ΙΕ΄ αἰ. καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ις΄ αἰ. Ἐμαρτύρησε τὴν 1ην Νοεμβρίου 1519 καὶ μετὰ τριετίαν τὸ λείψανόν του μετεφέρθη εἰς τὴν Ἱ. Μ. Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας[2]. Ὁ μνημονευόμενος ἅγιος Θεωνᾶς Θεσσαλονίκης, μητροπολίτης Θεσσαλο-

1. Περὶ τῆς Ἱ. Μ. Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας βλ. προχείρως Ι ω. Α. Κ ο ρ ν α ρ ά κ η, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 2, Ἀθῆναι 1963, στ. 568. Περὶ τῶν χειρογράφων τῆς Ἱ. Μονῆς βλ. Π έ τ ρ ο υ Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ, Ἐκδρομὴ εἰς τὴν βασιλικὴν καὶ πατριαρχικὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας τὴν ἐν τῇ Χαλκιδικῇ. Byz. Zeit., τόμ. 7 (1898), σελ. 66-71 καὶ J. D a r r o u z è s, Les manuscrits du Monastère Sainte Anastasie Pharmacolytria de Chalcidique. Rev. des Ét. Byz., τόμ. 12 (1954), σελ. 45-57.

2. Περὶ τοῦ Ἰακώβου τούτου τοῦ νεομάρτυρος βλ. Γ ε ρ α σ ί μ ο υ Μ ι κ ρ α γ ι α ν ν α ν ί τ ο υ, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 6, Ἀθῆναι 1965, στ. 639-640.

νίκης, εἶναι ἅγιος ἑορταζόμενος τὴν 4ην Ἀπριλίου. Ἐμόνασεν εἰς τὴν σκήτην τοῦ ἁγίου Ὀνουφρίου τῆς Ἱ. Μ. Ἰβήρων καὶ κατὰ σύστασιν τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ νεομάρτυρος ἔγινεν ἡγούμενος τῆς παρὰ τὴν κώμην Δερβέκιστα τῆς Αἰτωλίας μονῆς τοῦ Προδρόμου. Μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου Ἰακώβου ἐγκατεβίωσεν εἰς τὴν Ἱ. Μ. Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας[1]. Ἐξ ὅσων λοιπὸν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν διαπιστώνομεν μίαν σχέσιν μεταξὺ τοῦ κώδικος καὶ τῆς Ἱ. Μ. τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας. Ἀνῆκέ ποτε ὁ κῶδιξ εἰς τὴν Ἱ. Μονήν; Καὶ πῶς εὑρέθη εἰς τὴν Ἐθνικὴν καὶ Πανεπιστημιακὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἰσραήλ; Μεσολαβεῖ κάποιος ἐκ Θεσσαλονίκης Ἑβραῖος; Πάντως διαπιστοῦται ἡ ἁγιορειτικὴ προέλευσις τοῦ χειρογράφου τούτου.

Ἡ σημασία τῶν δύο τούτων χειρογράφων εἶναι μεγάλη. Ἀφ᾽ ἑνὸς παραδίδουν τὸ πληρέστερον κείμενον τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ καὶ τὸ γνησιώτερον, ὅπως τοῦτο εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως. Ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν πολυαρίθμων χειρογράφων τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς, ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς ἐντοπισθῆ, ἀρκετὰ παραδίδοντα τὸ πλῆρες κείμενον δὲν ἀνευρίσκονται πλέον.

Οὕτως εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὑρίσκεται σήμερον ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως ἀνακαλυφθεὶς κῶδιξ τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς, τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ´ αἰ., εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ἑταιρείας Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν εἰς τὸ Φανάριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ τὸ 1881. Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας εὑρίσκετο ἤδη τῷ 1881 εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Μ. Γεδεών, ἀλλ᾽ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1909 ἀγνοεῖται ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου. Πρόκειται περὶ χαρτῴου χειρογράφου, διαστάσεων 225×165, ἐκ σελίδων 413. Τὸ κείμενον διαιρεῖται εἰς 399 κεφάλαια[2]. Ἐκ τῶν στοιχείων τούτων προκύπτει ὅτι πρὸς οὐδὲν τῶν ἀνωτέρω δύο χειρογράφων ταυτίζεται.

Ἐπίσης εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὑρίσκεται σήμερον ὁ κῶδιξ ἐξ οὗ ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἐξέδωκε τὸ κείμενον τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς. Ὁ κῶδιξ οὗτος εὑρίσκετο τῷ 1891 εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει A. Mordthmann, j., ὁ ὁποῖος τὸ παρεχώρησεν εἰς τὸν Γ. Θ. Τσέλιτσεφ. Ὁ τελευταῖος τὸ ἐδώρησεν εἰς τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλον-Κεραμέα, «παρ᾽ ᾧ καὶ εὑρίσκεται» κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1909. Ἔκτοτε ἀγνοοῦνται τὰ ἴχνη του. Πρόκειται περὶ χειρογράφου χαρτῴου, γεγραμμένου κατὰ τὸ α´ ἥμισυ τοῦ ΙΗ´ αἰ., ἐκ φύλλων 271, διαστάσεων 203×140. Ἀριθμεῖται κατὰ σελίδας μδ´+498. Γεγραμμέναι σειραὶ κατὰ σελίδα 18[3]. Καὶ

1. Περὶ τοῦ ἁγίου Θεωνᾶ βλ. Διον. Δάκουρα, ἔνθ᾽ ἀνωτ., στ. 502-503.

2. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. β´. Ἐξ αὐτοῦ καὶ ὁ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ᾽ ἀνωτ., στ. 64, ἀριθ. 2.

3. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. ιδ´ καὶ ἐξ αὐτοῦ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ᾽ ἀνωτ., στ. 64, ἀριθ. 3.

τὸ χειρόγραφον τοῦτο δὲν ταυτίζεται πρός τι τῶν ἀνωτέρω.

Ἄλλοι κώδικες, οἱ ὁποῖοι ταυτίζονται μὲ συγκεκριμένους ἀριθμοὺς ταξινομήσεως καὶ εἶναι προσιτοί, εἶναι μεταγενέστεροι —τοῦ ΙΘ΄ αἱ.—, ἐνῷ ἄλλοι δὲν παραδίδουν τὸ γνήσιον καὶ πλῆρες κείμενον, εἰ μὴ τὴν παραποιημένην παράδοσιν τοῦ νοθευτοῦ Κωνσταντίνου Σιμωνίδου. Πρόκειται περὶ τῶν ἑξῆς χειρογράφων κωδίκων·

Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 1286, γεγραμμένου τὸ ἔτος 1843 καὶ ἀντιπροσωπεύοντος τὴν νοθευμένην παράδοσιν τοῦ Κ. Σιμωνίδου[1].

---

1. Ἰωάννου καὶ Ἀλκιβιάδου Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις 1892, σελ. 234-235. Ἐπίσης παρὰ Ἀθ. Παπαδοπούλῳ-Κεραμεῖ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. β΄-γ΄ ὁ ὁποῖος διασαφηνίζει διάφορα ἄπορα. Ὁμοίως παρὰ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 64-65, ἀριθμ. 4. Ἐν συνεχείᾳ παρατίθεται ἡ ἐπιγραφή, οἱ στίχοι εἰς τὸ ἔργον καὶ ὁ κολοφών. Ἐν φύλ. Α΄, ἡ ἐπιγραφή·

Βιβλίον καλούμενον ἑρμην⟨ε⟩ία τῆς ζωγραφικῆς ἐπιστήμης, χρησιμώτατον καὶ ἀναγκαῖον διὰ κάθε ζωγράφον ὁποῦ μετέρχεται αὐτὴν τὴν ἱερὰν ἐπιστήμην πρώην παρὰ τοῦ ἀοιδίμου πανοσιωτάτου κυρίου Διονυσίου ἱερομονάχου συντεθεῖσα καὶ ἀρίστου διδασκάλου ἐν τῷ ἁγιωνύμῳ Ὄρει τοῦ Ἄθωνος χρηματίσαντος μεθ' ὅσης πλείστης ἐπιμελείας, νῦν δ' αὖθις ἐπροσθέτησεν μερικὰ ἀναγκαιότερα καὶ πραγματικῶς δεδοκιμασμένα παρὰ Γενναδίου μοναχοῦ Ρόσσο Ζωγράφου, νῦν δὲ ἀντιγραφέντος διὰ ἐπιμελείας καὶ μεγάλων κόπων καὶ διὰ χειρὸς παρὰ τοῦ ἰδίου Γενναδίου μοναχοῦ Ῥόσσο εἰκονογράφο, ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθωνος, εἰς κελοίον Σκουριτάδικον, ἐν ἔτει 1843.

Ἐν φύλ. Α΄ν. Στίχοι.

Μήτηρ Θεοῦ δέσποινα σῴζοις ἱκέτην,
τὸν σὸν Διονύσιον τὸν θυηπόλον.
Φωτεινὸν αὐγαῖς τῆς τρισαυγοῦς τριττύος,
θυηπόλον δεικνῶσα κρυπτὸν ἐν λόγῳ.
Ταύτην γὰρ ὄντως Χριστὸς ἐκζητεῖ δόσιν,
λύσας ἑαυτὸν εἰς βροτῶν σωτηρίαν.
Οὕτω πατρῷος μυστικὸς λέγει λόγος,
τὸν δὲ ἀντιγράψαντα καὶ συνδραμόντα
καὶ αὖ ὕστερον ἐκ πόθου τε καὶ πόνου
καταξίωσον οὐρανῶν βασιλείας.
Ἔμψυχε βίβλε τοῦ λόγου μήτηρ θεοῦ
καὶ τήνδε ἔμπνουν ἔργασαι τεῇ χάριτι.
Ἐμῷ Ἰησοῦ Μητρί τ' αὐτοῦ τὸ κλέος
ἐμοὶ διδόντι περάναι τὴν δὲ βίβλον.
Ἀντιγραφεὺς Ζωγράφος Γεννάδιος μοναχὸς Ρόσσος.

Ἐν φύλ. 138 ὁ κολοφών. *Τέλος τῷ δὲ συντελεστῇ τῶν θεῷ χάρις.*

Ἔλαβε πέρας σὺν θεῷ καὶ τὸ παρὸν βιβλίον
κατὰ τὸ ἔτος τῆς σεπτῆς Χριστοῦ θεογονίας
χίλια ὀκτακόσια τρία τε και τεσσαράκοντα
κατὰ μῆνα Ἰούνιον τῇ εἰκοστῇ δευτέρᾳ
ἐξόδων καὶ δαπάνης Γενναδίου ζωγράφου

Κῶδιξ τῶν Χιοναδιτῶν ζωγράφων, γεγραμμένος τὸ ἔτος 1846 διὰ χειρὸς Χριστοδούλου Γ/Δ 1846 Ἀπριλίου 25. Ὁ κῶδιξ εὑρίσκεται σήμερον εἰς χεῖρας τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ ἰατροῦ Β. Χρήστου, κ. Ἀναστ. Χρήστου, Λυκειάρχου Λυκείου Καλλιπόλεως (Πειραιῶς). Ὁ Π. Βασιλείου σημειώνει ὅτι παραδίδει κείμενον ὅμοιον πρὸς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως[1].

Δύο χειρόγραφα σῳζόμενα εἰς τὴν Bibliothèque des Chartres ὑπ' ἀριθ. 38[2] καὶ 39[3] εἶναι τὸ μὲν πρῶτον τὸ χειρόγραφον τὸ ὁποῖον ἔγραψε τὸ 1840 ὁ Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὸν Paul Durand[4], τὸ δὲ δεύτερον ἀπόγραφον τοῦ P. Durand ἐκ τοῦ παρὰ Didron χειρογράφου. Ἀμφότερα βεβαίως ἀποδίδουν τὸ χαλκευμένον κείμενον τοῦ Κ. Σιμωνίδου.

Ὁ Didron κατεῖχεν ἀντίγραφον τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς, χωρὶς νὰ δηλοῦται ἐὰν ἦτο τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ ἢ ἄλλο πλαστὸν ἢ ἄλλου τινός, τὸ ὁποῖον εἶχε γράψει μοναχός τις τοῦ Ἁγίου Ὄρους μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1839-1840. Κατὰ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλον-Κεραμέα τὸ ἀντίγραφον τοῦτο πιθανῶς σῴζεται εἰς τὴν Βασιλικὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Μονάχου[5]. Ἐκ τῶν δημοσιευμένων καταλόγων χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης δὲν προκύπτει τοιοῦτον χειρόγραφον.

Ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἀναφέρει διάφορα χειρόγραφα τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς ἀποκείμενα εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀλλὰ λόγῳ τῶν συνοπτικῶν περιγραφῶν ἀγνοοῦμεν ἐὰν πρόκειται πράγματι

διὰ χειρὸς δὲ τοῦ ἰδίου Γενναδίου μοναχοῦ
ὑπὲρ ὧν πάντε⟨ς⟩ εὔχεσθε οἱ τούτου ἐντυχόντες.

1. Μνημονεύεται τὸ πρῶτον ὑπὸ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 65-66, ἀριθ. 12, ὁ ὁποῖος τὸ εἶδεν εἰς χεῖρας τοῦ ἰατροῦ κ. Β. Χρήστου (Κανάρη 19, Ἀθῆναι). Κατόπιν τηλεφωνικῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν κ. Χρήστου ἐπληροφορήθην ὅτι τὸν κώδικα κατέχει ὁ ἀνεψιός του κ. Ἀναστ. Χρήστου, νῦν Λυκειάρχης τοῦ Λυκείου Καλλιπόλεως (Πειραιῶς).

2. H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale et des autres bibliothèques de Paris et des Departements, τόμ. III, Paris 1888, σελ. 367. Περὶ τοῦ χειρογράφου τούτου ὁμιλεῖ ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. ε'. Ἐπίσης καὶ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 67, ὅμως χωρὶς νὰ τὸ ταυτίζῃ σαφῶς μὲ τὴν ἔνδειξιν τοῦ H. Omont.

3. H. Omont, ἔνθ' ἀνωτ. Καὶ περὶ τοῦ χειρογράφου τούτου ὁμιλεῖ ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. δ'. Παρὰ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 67, παρέχονται συγκεχυμένως.

4. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ χειρογράφου «Ὁδηγὸς τῶν ζωγράφων, ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν ξυνέγραψε Διονύσιος ἱερομόναχος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων, κατὰ τὸ ͵αυνη'. Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης εὗρεν εἰς Ἄθων Ὄρος κατὰ τὸ ͵αωμ' μαρτίου ιε' καὶ ἀντέγραψεν» (H. Omont, ἔνθ' ἀνωτ.).

5. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. δ' καὶ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 65, ἀριθ. 10.

περὶ τοῦ γνησίου ἔργου τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, τοῦ χαλκευμένου ἢ περὶ ἔργου ἄλλου τινός. Πρόκειται περὶ τῶν ἑξῆς χειρογράφων·

1) Ἰβήρων 685, χαρτ., ἐκ σελ. 480, ΙΖ' αἰ. Περιγράφεται ὡς «Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς»[1]. Κατὰ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλον-Κεραμέα κακῶς ὁ Σπ. Λάμπρος χρονίζει τὸν ΙΖ' αἰ[2]. Πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ, ἐὰν πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ὁπότε κατὰ ἀνάγκην πρέπει νὰ χρονολογηθῇ τὸν ΙΗ' αἰ. τουλάχιστον, ἢ περὶ ἔργου ἄλλου τινὸς παλαιοτέρου.

2) Ἰβήρων 707, χαρτ., ΙΖ' αἰ. Περιγράφεται «Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (μέρος μόνον)»[3]. Ἐπίσης ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς γράφει ὅτι κακῶς ὁ Σπ. Λάμπρος χρονίζει τὸν ΙΖ' αἰ. ὑποθέτων ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ[4]. Πάντως πρέπει νὰ ἐξετασθῇ τόσῳ ἡ χρονολόγησις ὅσῳ καὶ ἡ πατρότης τοῦ ἔργου.

3) Ἱ. Μ. Παντελεήμονος 258, χαρτ., ἐκ σελ. 598, ΙΗ' αἰ. Περιγράφεται «[Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων] Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων»[5]. Ἀγνοοῦμεν τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενον.

4) Ἱ. Μ. Παντελεήμονος 259, χαρτ., ἐκ φύλ. 56, ΙΖ' αἰ. Περιγράφεται «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῆς Τέχνης καὶ ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων [Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων] περιέχουσα τούς τε ἁγίους καὶ ἁγίας τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ»[6]. Ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς θεωρεῖ τὸ ἔργον παλαιότερον, ἴσως τοῦ ΙΖ' αἰ[7]., καὶ κακῶς ὁ Σπ. Λάμπρος τὸ ἀπέδωσεν εἰς τὸν Διονύσιον τὸν ἐκ Φουρνᾶ. Ὁ Π. Βασιλείου δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλον-Κεραμέα[8].

5) Ἱ. Μ. Παντελεήμονος 832, χαρτ., ἐκ σελ. 251, 1738 ἔτ. Περιγράφεται «[Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων] Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων». Ἐν τέλει ὁ κολοφὼν εἰς στίχους·

---

1. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκας τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. Β', Κανταβρυγία 1900, σελ. 203 (ἀριθ. Λάμπρου 4805).

2. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. γ' καὶ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 7.

3. Σπ. Π. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 209 (ἀριθ. Λάμπρου 4827).

4. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. γ'-δ'. Καὶ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στήλ. 65, ἀριθ. 6.

5. Σπ. Π. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 342 (ἀριθ. Λάμπρου 5765). Καὶ παρὰ Ἀθ. Παπαδοπούλῳ-Κεραμεῖ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. δ' καὶ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 8.

6. Σπ. Π. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ. (ἀριθ. Λάμπρου 5766).

7. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. γ'.

8. Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., ἀρ. 5.

Τοῦτο τὸ βιβλιάριον ὑπάρχει τοῦ Χρυσάκη
ἀπὸ τῆς Πάρος τὸ νησὶ υἱοῦ τοῦ Δασκαλάκη·
στὴν Πάρον ἐγεννήθηκε, στὴν Πόλιν ἐπαιδεύθη
στῆς Μιτυλίνης τὸ νησὶ ἐπῆγεν καὶ πανδρεύθη·
κ' εἰ μὲν καὶ βουληθῇ τινὰς νὰ πάρῃ μ' ἀδικίαν
λέγω νὰ ἔχῃ ἀντίδικον τὴν δέσποιναν Μαρίαν.
Διὰ χειρὸς τοῦ ταπεινοῦ, λέγω τοῦ Δημητρίου
ἐγράφθη εἰς ταῖς ἕνδεκα μηνὸς τοῦ Ὀκτωβρίου
ἀπὸ Χριστοῦ τοῖς ἔτεσι· χρόνους εἰς τοὺς χιλίους,
εἰς τοὺς τριάντα καὶ ὀκτὼ μὲ τοὺς ἑπτακοσίους·
υἱὸς καὶ τέκνον εἶμ' ἐγὼ τοῦ κύρ Χατζῆ Μανόλη
ἡ Βέρροια εἶναι πόλις μου ποὺ τὴν παινοῦσιν ὅλοι[1].

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἁγιορειτικῶν ὁ Π. Ι. Βασιλείου μᾶς γνωρίζει·

6) Ἱ. Μ. Καυσοκαλυβίων 135[2], χάρτ., ἐκ φύλ. 94, ΙΘ' αἰ. Περιγράφεται «Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ». Ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας περιγράφων τὸν κώδικα λέγει ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἐξέπεσον ἐλάχιστα, 2-3, φύλλα καὶ ὅτι διασῴζει τὴν γνησιωτέραν παράδοσιν τοῦ κειμένου ἣν ὁ Φουρνᾶς ἠθέλησεν ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον νὰ διασκευάσῃ[3].

Ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς γράφει ὅτι ὁ Heinrich Brockhaus εἶδεν εἰς τὰς Καρυὰς χειρόγραφον τοῦ ἔτους 1630, τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν εἶναι ἡ «Ζωγραφικὴ Τέχνη» τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ἀλλὰ ἄλλου τινὸς παλαιοτέρου[4]. Ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὁ Didron εἶδε κατὰ τὸ 1839 εἰς τὰ κελλία τῶν Ἀθωνιτῶν ζωγράφων πλείονα ἀντίγραφα τοῦ ἔργου τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ[5].

Ὁ Vasilie Grecu ἠσχολήθη συστηματικώτερον μὲ τὴν καταγραφὴν τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῆς «Ἑρμηνείας τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς»[6] καὶ κατ' ἀρχὴν ἐνετόπισε τρία χειρόγραφα εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ρου-

1. Σπ. Π. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 442 (ἀριθ. Λάμπρου 6339). Ἐπίσης Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. δ' καὶ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 9.

2. Καλύβη Ἰωασαφαίων, ἀριθ. 49.

3. Εὐλογίου Κουρίλα, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Σκήτης Καυσοκαλυβίων καὶ τῶν καλυβῶν αὐτῆς (Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. V), Paris 1930, σελ. 76-77. Ἐξ αὐτοῦ καὶ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 66, ἀριθ. 13. Ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς δὲν ἀναφέρει τὸν κώδικα.

4. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. δ'-ε'. Ἐπίσης Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 65, ἀριθ. 11.

5. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. δ' καὶ ἐξ αὐτοῦ ὁ Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 65, ἀριθ. 9.

6. Vasilie Grecu, Neue Handschriften der Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης. Εἰς Μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου. Ἀθῆναι 1935, σελ. 303-310.

μανικῆς Ἀκαδημίας ἐν Βουκουρεστίῳ, τὰ ἑξῆς·

1) Βουκουρεστίου 795 (339), χαρτ., φύλ. 155, διαστ. 220×160, ΙΗ' αἰ[1].

2) Βουκουρεστίου 796 (446), χαρτ., ἐκ σελ. 353, 230×180, ΙΗ' αἰ. (1775 ἔτ.). Ἡ σημείωσις τοῦ γραφέως ἐν σελ. 353· «Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα. Ἀμήν. 1775 ὀκτωβρίου 4. Νικόλαος Ζαλομήτης»[2].

3) Βουκουρεστίου 814, χαρτ., ἐκ σελ. 231, 210×170, ΙΘ' αἰ. (1814 ἔτ.). Ἡ σημείωσις τοῦ γραφέως ἐν σελ. 231· «Γέγραπται ἡ παροῦσα ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς ἐπιστήμης ὑπ' ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς Νικολάου Ἰωαννίδη Βλάχου τοῦ λογοθέτου ἐν τῷ ͵αωιδ' κατὰ μῆνα φεβρουάριον κς'. Εὔχεσθε γοῦν ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς Κύριον»[3].

Ἐπίσης ὁ V. Grecu ἐνετόπισε ἓν χειρόγραφον εἰς τὸ ἐν Καΐρῳ μετόχιον τῆς Ἱ. Μ. Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὄρους Σινᾶ, τὸ ἑξῆς·

Ὑπ' ἀριθ. 566 (1792), 1802 ἔτ., ἄνευ ἑτέρων στοιχείων διὰ τὸν κώδικα. «Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης Διονυσίου Ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. 1802 ἔτ., ὑπὸ Νεοφύτου Σιναΐτου»[4].

Ὁ αὐτὸς V. Grecu ἐνετόπισεν ἄλλα δύο χειρόγραφα εἰς τὴν Ἱστορικὴν καὶ Ἐθνολογικὴν Ἑταιρείαν, ὡς ἑξῆς·

α') Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 85, χαρτ., 200×140, ἐκ σελ. 347, ΙΗ' αἰ. «Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων». Ἐν σελ. 337 ὁ κολοφών· «Ὥσπερ ξένοι χαίροντες ἰδεῖν πατρίδα/καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα/καὶ οἱ πραγματεύοντες ἰδεῖν τὸ κέρδος/οὕτω καὶ οἱ γράφοντες ἰδεῖν βιβλίου τέλος»[5].

β') Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 307, χαρτ., 200×160, ΙΖ' αἰ. (;), φύλ. 221. «Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων». Ἐν φύλ. 1β· «καὶ ἄλλα τινὰ χρησιμεύοντα εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιστήμην καθάπερ ἐν τῷ πίνακι σαφέστατα δεικνύονται ἅτινα καὶ ἐπιπόνως συνήθροισα μετὰ τοῦ ἱερολογιωτάτου κὺρ Κυρίλλου τοῦ ἐμοῦ μαθητοῦ»[6].

---

1. C. Litzica, Biblioteca Academiei Române. Catalogul manuscriptelor grecesti. Bucarest 1909, σελ. 523. Ἐξ αὐτοῦ ὁ V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 303. Ὁ Π. Ι. Βασιλείου (ἔνθ' ἀνωτ., στ. 66, ἀριθ. 14), ἐκ τοῦ V. Grecu λαμβάνων, ἀναφέρει γενικῶς τρία χειρόγραφα τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

2. C. Litzica, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 524. Ἐξ αὐτοῦ ὁ V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 305.

3. C. Litzica ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 530. V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 305-307.

4. V. N. Benesevic, Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur. Tomus I, Πετρούπολις 1911, σελ. 527. Ἐξ αὐτοῦ ὁ V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 303.

5. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Β' Κώδικες τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας. Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 7 (1910), σελ. 329. Ἐξ αὐτοῦ ὁ V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ.

6. Σπ. Π. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. 20 (1926), σελ. 281. Ἐξ αὐτοῦ ὁ V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ.

Καὶ ἄλλα χειρόγραφα τῆς Ἑρμηνείας τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς ἐνετόπισεν ὁ V. Grecu τῶν ὁποίων ὅμως ἀγνοοῦμεν τὴν ἐν συνεχείᾳ τύχην. Οὕτω·

1) Χειρόγραφον τῆς Ἱ. Μ. Μεγάλου Σπηλαίου. Ὁ Ν. Βέης ἀνακοινώνει ὅτι εἰς χεῖρας τοῦ Ζαφειρίου Ζυγοβιστηνοῦ, ζωγράφου καὶ θυρωροῦ τῆς Μονῆς, εὑρίσκετο χειρόγραφον τῆς Ἑρμηνείας τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς[1]. Τοιοῦτον χειρόγραφον δὲν περιγράφεται εἰς τοὺς καταλόγους τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ι. Μ. Μεγάλου Σπηλαίου τοὺς συνταχθέντας ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ν. Βέη[2].

2) Χειρόγραφον εἰς Λιθοχώριον Ὀλύμπου, ἀναφερόμενον ὑπὸ Porf. Uspenskij[3].

3) Χειρόγραφον τῶν Ἀνταλλαξίμων ὑπ' ἀριθ. 35, ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ συντάξαντος κατάλογον τῶν πολυτίμων ἀντικειμένων τῶν Ἀνταλλαξίμων Γ. Ἀρβανιτάκη[4].

4-5) Δύο χειρόγραφα προσέτι ἐξ ὧν τὸ ἓν τῶν πατέρων Ἀσομψιονιστῶν εἰς Χαλκηδόνα καὶ τὸ ἕτερον τοῦ G. Millet εἰς Παρισίους[5].

6) Χειρόγραφον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βουδαπέστης ὑπ' ἀριθ. 8. Χαρτ., ἐκ σελ. 256, ΙΗ' αἰ. «Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς»[6]. Ὅμως δὲν εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ.

Ἐξ ἄλλου ὁ V. Grecu εἰργάσθη ἐπισταμένως καὶ διὰ τὰς ρουμανικὰς μεταφράσεις τοῦ ἔργου τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ «Ἑρμηνεία τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς»[7].

Ἀπροσδιόριστον εἶναι ἀκόμη τὸ χειρόγραφον τοῦ ΙΗ' αἰ. τὸ ὁποῖον ἀνεῦρε «παρά τινι τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐγχωρίων ζωγράφων» ὁ Porf. Uspenskij ἐκ τοῦ ὁποίου μετέφρασε καὶ ἐξέδωκε ρωσιστὶ τῷ 1868[8].

Ἐπίσης ἀπροσδιόριστος παραμένει ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖον ὁ ἐκ Φραγγάδων τῆς Ἠπείρου Κ. Ἀδαμίδης παρεχώρησεν εἰς τὸν Εὐάγ-

1. Ν. Βέη, ἐν περ. «Βυζαντίς», τόμ. 2 (1911-1912), σελ. 611. Ἐπίσης V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ.

2. Ν. Α. Βέη, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Τόμ. Α', Λιψία-Ἀθῆναι 1915 καὶ τόμ. Β', ἐν Ἐπετ. τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, τόμ. 7 (1957), σελ. 3-33.

3. Βλ. V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ.

4. G. Arvanitakis, Les reliques d' un monde disparu. Fond des communautés échangeables par le G. A... Athènes 1930, σελ. 6, 12, ἀρ. 35. Βλ. V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 304.

5. V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 307-308.

6. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βουδαπέστης. Ν. Ἑλλην, τόμ. 8(1911), σσ. 76-77. Καὶ V. Grecu, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 303.

7. Βλ. τὴν μελέτην Δημητρίου Β. Οἰκονομίδου. Ἡ «Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης» ἐν Ρουμανίᾳ. Περ. Ἀθηνᾶ, τόμ. 57 (1953), σελ. 35-44.

8. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. β'. Ἐπίσης Π. Ι. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 63-64, ἀριθ. 1.

γελον Σαβράμην, γεγραμμένου τὴν 23 Ἰουνίου 1838 ὑπὸ τοῦ ἁγιορείτου μοναχοῦ Κυριαζίου[1].

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐλέγχου προκύπτει ὅτι ἀσαφεῖς εἶναι αἱ πληροφορίαι μας περὶ τῶν παραδιδομένων κειμένων καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν ἀσφαλῆ τεκμήρια χωρὶς παραβολὴν τῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα ὑπὸ διαφόρους ἐπιγραφὰς παραδίδουν «Τέχνην Ζωγραφικήν». Ἐξ ἄλλου πολλῶν ἐκ τῶν περιγραφομένων χειρογράφων ἢ κατά τινα τρόπον ἀναφερομένων δὲν γνωρίζομεν τὴν σημερινὴν τύχην των. Τὰ ἡμέτερα ἀνωτέρω περιγραφόμενα δύο χειρόγραφα τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ δὲν ταυτίζονται πρός τι τῶν ἄλλοθεν γνωστῶν καὶ εἶναι παντελῶς νέαι διαπιστώσεις. Ἀλλὰ τὸ σημαντικώτερον εἶναι ὅτι καθ' ἕκαστον ἀποδίδει χωριστὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν. Ὁ μὲν κῶδιξ ΕΒΕ 3567 ἀποδίδει τὴν παράδοσιν τῶν Χιοναδιτῶν Ζωγράφων, ὁ δὲ τῆς Ἐθνικῆς καὶ Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἰσραὴλ Ms. Var. 31 τὴν ἁγιορειτικὴν παράδοσιν. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ἡ ποικίλη ἔκτασις τῶν χειρογράφων κειμένων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἁγιογραφικῆς πράξεως. Πάντως πρέπει νὰ γίνῃ ἐκ νέου μία καταγραφὴ τῶν ὑπαρχόντων χειρογράφων καθὼς καὶ ἡ ἀναζήτησις ὅσων κατὰ καιροὺς ἔχουν ἀναφερθῆ οὕτως, ὥστε νὰ προωθηθῇ ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τῆς Ἑρμηνείας τῆς Τέχνης Ζωγραφικῆς τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

RÉSUMÉ

Panayotis G. Nicolopoulos, Deux mouveaux manuscrits de l' Ερμηνεία Τέχνης Ζωγραφικῆς de Denys de Fourna.

Deux manuscrits, le EBE 3567, que la Bibliothèque Nationale de Grèce a acquis en 1979 et le Var. 31 de la National and University

1. Εὐαγγέλου Ἰω. Σαβράμη, Νέον Χειρόγραφον τῆς ἑρμηνείας τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, τόμ. 34 (1935), σελ. 104-135. Ὁ κολοφὼν τοῦ χειρογράφου ἔχει οὕτως·

Ὥσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα
καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα
οὕτω καὶ οἱ βιβλιογράφοντες ἰδεῖν βιβλίου τέλος.
Ἐτελειώθη δὲ τὸ παρὸν χρόνους εἰς τοὺς χιλίους
εἰς τοὺς τριάκοντα ὀκτὼ μὲ τοὺς ὀκτακοσίους
εἰς τοὺς τρεῖς καὶ εἴκοσι μηνὸς τοῦ Ἰουνίου
μὲ κόπον καὶ πολλὴν σπουδὴν ἐμοῦ τοῦ Κυριαζίου.

(Εὐ. Ἰω. Σαβράμη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 108).

Library of Israël ont attiré l' attention de l' auteur. Leur contenu, l' Ἑρμηνεία Τέχνης Ζωγραφικῆς de Denys de Fourna, prouve que le EBE 3567 est conforme à la tradition des peintres de Chionades d' Épire, tandis que le Var. 31 à celle de l' Athos. L' a. dresse une liste des manuscrits de l' Ἑρμηνεία mentionnés jusqu' à présent et entreprend de signaler le lieu où ceux-ci sont déposés actuellement. Il est certain que les EBE 3567 et Var. 31 pourraient être considérés comme deux nouvelles trouvailles particulièrement interessantes.

Ι. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗ
Διευθυντοῦ τοῦ Γραφείου Τύπου
τῆς Ἱερᾶς Συνόδου

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΣ

(ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ «ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ»)

1. Ὁ ἐπισκέπτης τῶν Καρυῶν, τῆς ταπεινῆς πρωτεύουσας τοῦ Ἁγιωνύμου Ὄρους Ἄθω, ἂν ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερα γιὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ζωγραφική, ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθεῖ, ὅπως τὴν εἶχα κι ἐγώ, ἕνα μικρὸ κελλὶ στὸ δρόμο ποὺ κατεβάζει πρὸς τὸ Κουτλουμούσι, ὅπου βρίσκεται τὸ ἱστορικὸ παρεκκλήσι ποὺ ζωγράφισε ὁ «θεωρητικὸς» τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἱερομόναχος Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων (1670 π.-1744 π.)[1].

Ὁ ζηλωτὴς μοναχὸς ποὺ διατηροῦσε ἐκεῖ ἕνα πρωτόγονο μπακαλικάκι, μὲ προθυμία ὁδήγησε καὶ τὸν γράφοντα στὸ παρεκκλήσι, —ἄλλωστε ὅλοι οἱ κελλιῶτες στὸ Ὄρος αἰσθάνονται ξεχωριστὴ χαρά, ὅταν περάσεις στὸν χῶρο τῆς καθημερινῆς λατρείας τους καὶ χαιρετίσεις τὶς ἱερὲς εἰκόνες, ποὺ δυστυχῶς στὰ πιὸ πολλὰ κελλιὰ εἶναι κακοτεχνίες ἀναγεννησιακῆς τεχνοτροπίας, αὐτῆς ποὺ βασίλευε ὥς πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια στὸ Ἅγιον Ὄρος.

Στὸ παρεκκλήσι ὅμως τοῦ Διονυσίου ὁ ἐπισκέπτης νιώθει εὐχάριστη ἔκπληξη, καθὼς εἶναι ἱστορημένο μὲ τὸν πατροπαράδοτο εἰκονογραφικὸ τρόπο. Τοῦ κάνουν μονάχα ἐντύπωση κάτι καφφετιὲς μπογιὲς σὲ πολλὰ σημεῖα κι ἂν καλοπροσέξει διαπιστώνει ὅτι πρόκειται γιὰ βουλώματα σὲ φθαρμένα σημεῖα μὲ καφφὲ χρῶμα, ποὺ ἔσταξε. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ἀγαθὸς κελλιώτης νόμισε, —ὅπως μοῦ ἐξομολογήθηκε,— ὅτι θὰ διόρθωνε τὶς φθορές!

Τὰ ἔργα, ὡστόσο, τοῦ Διονυσίου, καμωμένα τὸν 18ο αἰώνα ἄξιζαν καλύτερης τύχης. Ὄχι μόνο γιατὶ μ' αὐτὰ ὁ ἱστοριογράφος ἔκανε πράξη τὴ θε-

---

1. Βλ. γι' αὐτόν: Θεοφάνους τοῦ ἐξ Ἀγράφων, «Βίος Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ», ἔκδοση-σχόλια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἑλληνικά, 10 (1937-1938), σσ. 213-272. Ἀνδρέα Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα Ἱστορίας τῆς Θρησκευτικῆς Ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 40, Ἀθῆναι 1957, σελ. 292 κἑξ. Τοῦ ἴδιου, «Διονύσιος ἀπ' τὸ Φουρνᾶ», Νέα Ἑστία, Ἀφιέρωμα στὸ Ἅγιον Ὄρος, Χριστούγεννα 1963, σσ. 227-230. Ἀξιόλογο εἶναι τὸ λῆμμα τοῦ Πάνου Ἰ. Βασιλείου γιὰ τὸν Διονύσιο στὴ Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμος Ε', Ἀθῆναι 1964, στ. 60-82. Βλ. καὶ Φοίβου Πιομπίνου, Ἕλληνες Ἁγιογράφοι μέχρι τὸ 1821, Ἀθήνα 1979, σσ. 72-73.

ωρία του, ἀλλὰ καὶ γιατὶ σὰν ἔργα τέχνης δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητα. Δὲν εἶναι, βέβαια, ἀριστουργήματα, πρόκειται ὅμως γιὰ καλὴ δουλειά. Ἡ κρίση τοῦ ἀείμνηστου Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀνδρέα Ξυγγόπουλου ὅτι «ἂν κρίνουμε ἀπ' τὶς τοιχογραφίες ποὺ ζωγράφισε στὸ παρεκκλήσι τοῦ σπιτιοῦ του στὶς Καρυές... φαίνεται καθαρὰ πὼς δὲν ἦταν ὁ Διονύσιος ἀξιόλογος ἁγιογράφος καὶ οὔτε θὰ γινόταν λόγος γι' αὐτόν, ἂν δὲν εἶχε γράψει τὴν περίφημη Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων»[1] εἶναι πολὺ αὐστηρή[2]. Ἤδη ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Μανόλης Χατζηδάκης ἔχει ἐπανατοποθετήσει τὸν ἁγιογράφο Διονύσιο μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «Ἡ τέχνη τοῦ Διονυσίου δὲν εἶναι πολλή, ἀλλὰ ἡ δηλωμένη πρόθεσή του νὰ ἐπιστρέψει σὲ παλαιὰ πρότυπα τοῦ Ὄρους προσδίδει στὰ ἔργα του ἕναν ὁρισμένο ἐκλεκτικὸ χαρακτήρα»[3].

Θἄπρεπε ἀκόμη νὰ πῶ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ παρεκκλησιοῦ του, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ[4] ἔχει παραχαράξει ὁ διαβόητος πλαστογράφος τοῦ περασμένου αἰώνα Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης[5], εἶναι κι αὐτὴ μπογιατισμένη καὶ δὲν διακρίνεται. Κάποτε ἡ Πολιτεία πρέπει νὰ δείξει λίγη στοργὴ καὶ πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ πολιτισμός μας δὲν σταματάει στὴν ἀρχαιότητα ἢ τὸ Βυζάντιο! Λίγη μέριμνα ζητοῦν καὶ τὰ πάντιμα σεμνώτατα τῆς Ὀρθόδοξης Ρωμιοσύνης...

2. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποτίμηση τοῦ ζωγραφικοῦ ἔργου τοῦ Διονυσίου, γενικὴ εἶναι ἡ σύμπτωση ὡς πρὸς τὴν ἀξία καὶ τὴ σημασία τοῦ ἔργου του «Ἑρμηνεία τῆς Βυζαντινῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης»[6]. Ὁ ἴδιος ὁ Ξυγγόπουλος

---

1. Πρβλ. Ξυγγόπουλο, Νέα Ἑστία, ὅπ. παρ., σελ. 228α.

2. Βλ. καὶ Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 292, ὅπου ἡ τέχνη του χαρακτηρίζεται «μέτρια».

3. Πρβλ. Μανόλη Χατζηδάκη, «Πνευματικὸς βίος καὶ πολιτισμὸς 1669-1821: Ἡ Τέχνη», Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος ΙΑ', «Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν», Ἀθήνα 1975, σελ. 249α. Βλ. καὶ Πάνου Ἰ. Βασιλείου, «Ἡ ἁγιογραφικὴ τέχνη καὶ οἱ ζωγράφοι της στὴν Εὐρυτανία», Ζυγός, ἀριθμ. τ. 25, σσ. 20-22.

4. Βλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 293.

5. Γι' αὐτὸν βλ. Ἰ. Μ. Χατζηφώτη, «Βίος καὶ Πολιτεία Κωνσταντίνου Σιμωνίδη (1820-1867)», Ἑστία, 11 Αὐγούστου - 27 Νοεμβρίου 1976.

6. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης καὶ αἱ κύριαι αὐτῆς ἀνέκδοτοι πηγαί, ἐκδιδομένη μετὰ προλόγου νῦν τὸ πρῶτον πλήρης κατὰ τὸ πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως δαπάναις τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ρωσικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐν Πετρουπόλει, Τυπογραφεῖον B. Kirschbaum, 1909. Νοθευμένη εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ Σιμωνίδη· τιτλοφορεῖται: Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωγραφίαν ὑπὸ Διονυσίου τοῦ ἱερομονάχου καὶ ζωγράφου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων συγγραφεῖσα ἐν Ἄθωνι τῷ 1458(!!!), νῦν τὸ πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα δαπάνῃ τῆς ἡμετέρας τυπογραφίας καὶ Ἀθανασίου Γ. Ζωσιμᾶ, Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα, 1853 (1885[2], ἔκδ. Ἀνέστη Κωνσταντινίδη). Βλ. Παπαδοπουλο-Κεραμέα, ὅπ. παρ., σελ. η'. Ἀκόμη καὶ στὶς μέρες μας δὲν ἔχει ἐκλείψει ἡ σύγχιση ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν κίβδηλη αὐτὴ ἔκδοση.

ἔχει γραμμένο: «Ὁ Διονύσιος δὲν ἦταν σπουδαῖος ζωγράφος. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ τὸν ἐκτιμοῦμε, γιατὶ μὲ τὶς ἰδέες του, ὅπως τὶς διατυπώνει στὸ βιβλίο του, τὴν Ἑρμηνεία, στάθηκεν ὁ τελευταῖος μαχητής, ποὺ πάλαιψε, ἔστω ἂν καὶ μάταια, γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς παλιᾶς ὀρθοδόξου παραδόσεως»[1]. Εἰδικότερα γιὰ τὸ δεύτερο μέρος τῆς «Ἑρμηνείας» του γράφει ἀλλοῦ ὅτι «τοῦτο, δηλαδὴ τὸ εἰκονογραφικόν, εἶναι, κατὰ τὸ μεγαλύτερον τουλάχιστον ποσοστόν του, ἔργον αὐτοῦ τοῦ Διονυσίου, ὀφειλόμενον εἰς τὴν μεγάλην φιλοπονίαν καὶ ἀγάπην του πρὸς τὴν τέχνην, τὴν ὁποίαν μὲ τὸ σύγγραμμά του ἐξυπηρέτησεν οὗτος πολὺ καλλίτερον παρὰ μὲ τὸν χρωστῆρά του»[2].

Τὸ πρῶτο μέρος μὲ τὶς τεχνικὲς γνώσεις ἀντλεῖ, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ παλαιότερα ἐγχειρίδια τοῦ εἴδους[3], ἐνῶ στὸ δεύτερο, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον καὶ πρωτότυπο, ὁ ἱστοριογράφος ἀξιοποιεῖ ὅσα εἶδε στὰ καθολικά, τὰ παρεκκλήσια, τὶς τράπεζες καὶ τὶς φιάλες τῶν ἁγιορείτικων μοναστηριῶν[4], χωρὶς νὰ ἀγνοεῖ τὴ γενικότερη ὀρθόδοξη ἁγιογραφικὴ παράδοση, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, συνδυάζοντας τὴν τεχνική τῆς μακεδονικῆς σχολῆς μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς κρητικῆς[5]. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι «ἀρκετὸς ἀριθμὸς τῶν ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένων σκηνῶν, ἰδίως ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οὐδαμοῦ εἰκονίζεται» στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὁ Ξυγγόπουλος ἔχει συμπεράνει ὅτι «ἡ περιγραφὴ πολλῶν ἐκ τῶν σκηνῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Ἑρμηνείαν εἶναι δημιούργημα αὐτοῦ τοῦ Διονυσίου»[6]. Εἶναι ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ὁ ἁγιογράφος οὔτε τὴν κρητικὴ σχολὴ ἀκολουθεῖ στὸ εἰκονογραφικὸ μέρος δουλικά, ἐνῶ παντοῦ ἐπιθέτει τὴ σφραγίδα τῆς προσωπικότητάς του.

Οἱ γνώσεις του ἀσφαλῶς ἁπλώνονται πέρα ἀπὸ τὴν ἁγιορείτικη παράδοση, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Ξυγγόπουλος: «Ποῦ εὗρεν οὗτος τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν σκηνῶν, τὰς ὁποίας μὲ τόσην ἐπιμέλειαν περιγράφει; Ἀσφαλῶς εἰς τὰς πολυαρίθμους ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Περὶ τούτου ἄλλωστε νύξιν μᾶς κάμνει καὶ ὁ ἴδιος»[7]. Πολὺ σωστὰ ὁ ἴδιος ἀπορρίπτει, ἐξετάζοντας τὶς ἄμεσες πηγὲς τοῦ Διονυσίου, τὴν ἄποψη ὅτι «αἱ ἀπώτεραι πηγαὶ καὶ αἱ ρίζαι τῆς Ἑρμηνείας δέον ν' ἀναζητηθοῦν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἀκόμη χρόνους»[8].

Βλ. χαρακτηριστικὰ ΘΗΕ, τόμ. Β', λ. ἀποκαθήλωσις (βιβλιογραφία). Καὶ David Talbot Rice, Byzantine Art, Penguin Books, Λονδίνο 1968, σελ. 321, ὅπου ὁ Διονύσιος τοποθετεῖται στὸν 14ο αἰώνα!

1. Πρβλ. Ξυγγόπουλου, Νέα Ἑστία, ὅπ. παρ., σελ. 230.
2. Πρβλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 304.
3. Βλ. Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέα, ὅπ. παρ., σελ. κζ' κέξ.
4. Βλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 303.
5. Βλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 305.
6. Πρβλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 304.
7. Πρβλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 303.
8. Πρβλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 304.

Μεταβυζαντινός, μὲ τὴν ἔννοια ἀκριβῶς ὅτι συνεχίζει τὴ βυζαντινὴ παράδοση, εἶναι πέρα ὥς πέρα ὁ χαρακτήρας τῆς «Ἑρμηνείας» του. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο πρέπει νὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας σὲ μιὰ ἀκόμη κατηγορία πηγῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καὶ τὶς ἁγιορείτικες τοιχογραφίες, ἀφοῦ περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο δὲν εἶχε προλάβει νὰ κάνει ὁ Διονύσιος ποὺ 16 κιόλας χρόνων ἀνέβηκε στὸ Ὅρος[1], στὶς πληροφορίες ποὺ ὁπωσδήποτε θὰ συγκέντρωνε ὁ ἱστοριογράφος σὲ συζητήσεις μὲ ὁμοτέχνους του, ποὺ τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸν Διονύσιο ἐργάζονται στὸ Ὅρος, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ περιοχές, ὅπου τότε γνώριζε ἀνάπτυξη ἡ ἁγιογραφικὴ τέχνη, ὅπως ἡ Ἤπειρος καὶ εἰδικότερα τὰ Γιάννενα. Τέτοιος σύγχρονος Γιαννιώτης ἁγιογράφος, ποὺ ἐργαζόταν σὲ ἁγιορείτικα μοναστήρια, εἶναι ὁ ἱερομόναχος Δαμασκηνὸς ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, ὁ ὁποῖος τουλάχιστον στὴν εἰκοσαετία 1719-1739 δούλευε ἐκεῖ[2] (ἀνάμεσα 1728-1733 τοποθετεῖται ἡ ὁλοκλήρωση τῆς «Ἑρμηνείας»)[3]. Τὸ 1749 τρεῖς ἄλλοι Γιαννιῶτες ἁγιογράφοι, ὁ Ἰωαννίκιος, ὁ Κοσμᾶς καὶ ὁ Σεραφεὶμ θὰ ἐργαστοῦν στὴν τράπεζα τῆς Μονῆς Παντοκράτορος[4].

3. Στὴν «Ἑρμηνεία» του ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ δίνει λεπτομερεῖς ὁδηγίες γιὰ τὴν ἱστόρηση τῶν Ἁγίων Ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων[5]. Ἡ πηγή του πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὸ Καθολικὸ τῆς Μεγίστης Λαύρας. Ἐκτὸς τοῦ Ὅρους, λόγω ἐλλείψεως χώρου, ὅπως στὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Μεγάλο Μετέωρο)[6], παριστάνονται μόνο ἡ Πρώτη καὶ Ἕβδομη Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι[7]. Ὅλες μαζὶ βρίσκονται σὲ τοιχογραφίες ἀναγεννησιακῆς τεχνοτροπίας, ποὺ ὅπως συνήθως συμβαίνει, θὰ ἔχουν ἐπικαλύψει παλαιότερες, ποὺ θὰ εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ Διονύσιος[8].

1. Βλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 292. Τὸν ἴδιο, Νέα Ἑστία, ὅπ. παρ., σελ. 228α. Πιομπίνο, ὅπ. παρ., σελ. 73.

2. Βλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 190. Ὁ Δαμασκηνὸς εἶχε προηγουμένως συνεργαστεῖ μαζὶ μὲ ἄλλο Γιαννιώτη ἁγιογράφο, τὸν Δημήτριο, στὴ Σκῦρο. Βλ. Πιομπίνο, ὅπ. παρ., σελ. 68. Στὸ Ὅρος ἐργάστηκε στὴ Λαύρα καὶ στὸ Βατοπέδι.

3. Βλ. Δημαρᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 235. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ. σελ. 301.

4. Βλ. Πιομπίνο, ὅπ. παρ., σελ. 107 κἑξ.

5. Βλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης, ὅπ. παρ., σσ. 171-173. Ἀπὸ αὐτὸν ἀντλεῖ ὁ Φώτης Κόντογλου στὴν Ἔκφρασι τῆς Ὀρθοδόξου Εἰκονογραφίας, τόμος πρῶτος, Τεχνολογικὸν καὶ Εἰκονογραφικόν, ἔκδ. «Ἀστέρος», Ἀθῆναι 1960, σελ. 268.

6. Βλ. Θεοτέκνης Μοναχῆς, Τὸ Πέτρινο Δάσος τῶν Μετεώρων, τρίτη ἔκδοσις, Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων, Ἀθῆναι 1978, σελ. 171. Τὴν τοιχογραφία τῆς Ἑβδόμης δημοσιεύει ἡ ἴδια στὸ λεύκωμα: Μετέωρα (Ἱστορία - Τέχνη - Μοναχικὴ Παρουσία), Ἀθήνα 1980, σελ. 19.

7. Βλ. Ἰ. Μ. Χατζηφώτη, «Ἡ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος στὴ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια (Ἀθ.), 1 Ἰουνίου 1981, σελ. 5.

8. Τὰ «Κατηχούμενα» τοῦ νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας σώζον-

Στὴν τράπεζα τοῦ ἴδιου μοναστηριοῦ θὰ εἶδε ὁ ἱστοριογράφος καὶ τοὺς 24 οἴκους τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου[1], ποὺ ἐπίσης περιγράφει[2], ὅπως καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες σοφοὺς ἱστορημένους ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ μεγάλου Θεοφάνη τοῦ Κρητός[3]. Καὶ ἡ εἰκονογραφία αὐτὴ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Διονύσιο στὴν «Ἑρμηνεία» του[4].

Γνωρίζομε ὅτι ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι «διακηρύσσοντες τὴ θεία ἐνανθρώπηση» εἰκονίζονται ἐπίσης στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Φιλανθρωπινῶν ἢ τοῦ Σπανοῦ στὸ νησάκι τῶν Ἰωαννίνων[5] καὶ ἀλλοῦ[6]. Οἱ τοιχογραφίες τῆς τράπεζας τῆς Μεγίστης Λαύρας ἔγιναν τὸ 1535[7] καὶ τῶν Ἰωαννίνων τὸ 1560[8], ἀνήκουν δηλ. στὴν ἴδια ἐποχή, ἀλλὰ παρουσιάζουν διαφορές. Ὁπωσδήποτε ἔχομε ἐδῶ μιὰ τάση νὰ ἀνασυνδέσει ἡ Ὀρθόδοξη Ρωμιοσύνη τὴν ἐπαφὴ μὲ τὶς ἀρχαιοελληνικὲς ρίζες, βέβαια μ' ἕναν τρόπο ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ ἀνακριβή, ἀφοῦ κανεὶς ἀπὸ τοὺς σοφοὺς δὲν προανήγγειλε τὴ θεία ἐνανθρώπηση, ἀλλὰ νομιμοποιούμενο τελικά, ἀφοῦ αὐτὴ ἦταν ἡ ἐξέλιξη καὶ ἀνέλιξη τῆς ἐθνικῆς μας παράδοσης[9]. Συγκροτῶ στὴ συνέχεια ἕνα πίνακα μὲ τοὺς σοφοὺς ποὺ ἀπαντοῦν στὴ

ταν ὡς τὸ 1780. Τὰ σημερινὰ εἶναι ἔργα τοῦ 1852-1854. Βλ. Προηγουμένου Καλλιστράτου Λαυριώτη, Ἱστορικὸν Προσκυνητάριον τῆς Βασιλικῆς, Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἔκδοσις δευτέρα βελτιωμένη καὶ εἰκονογραφημένη, Ἀθ. Καραβίας, Ἀθῆναι 1976, σσ. 42-43. Τὶς νεότερες τοιχογραφίες καὶ τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων δημοσιεύει ὁ Πέτρος Σκλάβος Λαυριώτης στὸν Ὁδηγὸ Ἱ. Μ. Μ. Λαύρας, χ.χ., σσ. 97-101.

1. Βλ. Καλλίστρατο Λαυριώτη, ὅπ. παρ., σελ. 48.

2. Βλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σσ. 147 καὶ 150.

3. Βλ. Καλλίστρατο Λαυριώτη, ὅπ. παρ., σσ. 47 καὶ 49 καὶ Μαν. Χατζηδάκη, Ὁ Κρητικὸς ζωγράφος Θεοφάνης, 1986, σελ. 60.

4. Βλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σσ. 82-84, ὅπου: «Οἱ σοφοὶ τῶν Ἑλλήνων ὅσοι εἶπον περὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Χριστοῦ». Ἀπὸ αὐτὸν ἀντλεῖ μεταθέτοντας τὴ σειρὰ τῶν σοφῶν ὁ Κόντογλου, ὅπ. παρ., σσ. 308-310.

5. Βλ. Σωτηρίου Ἰ. Δάκαρη, Τὸ νησὶ τῶν Ἰωαννίνων (Ἱστορία, Μνημεῖα, Μουσεῖο), ἔκδ. Μουσείου Προεπαναστατικῆς Περιόδου Νήσου Ἰωαννίνων, Ἀθῆναι 1971, σελ. 21. Λεπτομέρεια δημοσιεύει ὁ ἴδιος, ὅ.π. παρ., σελ. 23.

6. Στὸ μετόχι τῆς Γόλας τῆς Μονῆς Ζερμπίτσης στὴ Λακωνία εἰκονίζονται ὁ Χείλων, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ Σίβυλλα. Εἶναι ἔργο τοῦ 1673. Βλ. Ἀρχιμ. Θεοφίλου Ν. Σιμοπούλου, Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Ζερμπίτσης (ἀνέκδοτα περὶ αὐτῆς ἔγγραφα-κειμήλια), ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθῆναι 1966, σσ. 109-110. Γενικότερα διαλαμβάνει ὁ Καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Σπετσιέρης, Εἰκόνες Ἑλλήνων Φιλοσόφων εἰς ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1964. Ἀκόμη καὶ στὶς ὁμόδοξες βαλκανικὲς χῶρες ἀπαντοῦν τέτοιες ἱστορήσεις. Στὴν Παναγία τὴ Λέβισκα στὴν Πριζρένη (1307-1309) εἰκονίζονται φιλόσοφοι καὶ Σίβυλλες στὸν ἐξωνάρθηκα. Βλ. D. Medakovic, Zbornikradora Vizantoboskog Instituta, 89 (1964).

7. Βλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σελ. 109.

8. Βλ. Δάκαρη, ὅπ. παρ., σελ. 22.

9. Τὸ περίφημο ψηφιδωτὸ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. μὲ τοὺς ἑπτὰ σοφοὺς (Χείλωνα, Πιττακό,

Λαύρα (ΜΛ), στὰ Γιάννενα (ΜΦ) καὶ στὴν «Ἑρμηνεία» (ΕΔ):

ΜΛ	Πλάτων	Ἀριστοτέλης	Σόλων	Πλούταρχος	Σίβυλλες	Φίλις; (ἴσως Φίλων)	Σωκράτης
ΜΦ	Πλάτων	Ἀριστοτέλης	Σόλων	Πλούταρχος	—	—	—
ΕΔ	Πλάτων	Ἀριστοτέλης	Σόλων	Πλούταρχος	Σίβυλλα	Φίλων	—
ΜΛ	Διαλιά; ἴσως Θαλῆς)	Κλεομήδης	Ὅμηρος	Πυθαγόρας	Γαληνὸς	—	—
ΜΦ	—	—	—	—	—	Χείλων	Ἀπολλώνιος
ΕΔ	—	—	—	—	—	—	Ἀπολλώνιος
ΜΛ	—	—	—	—			
ΜΦ	Θουκυδίδης	—	—	—			
ΕΔ	Θουκυδίδης	Βαλαὰμ	Θούλης	Σοφοκλῆς			

(Πηγές: Καλλίστρατου Λαυριώτη, Προσκυνητάριον Μ. Λαύρας. Δάκαρη, Τὸ νησὶ τῶν Ἰωαννίνων. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης).

Μελετώντας τὸν πίνακα αὐτόν, βλέπομε ὅτι ἡ Ἑρμηνεία συμπίπτει τόσο μὲ τὴ Λαύρα ὅσο καὶ μὲ τὰ Γιάννενα. Μὲ τὴ Λαύρα συμπίπτει σὲ 6 περιπτώ-

Περίανδρο, Κλεόβουλο, Βίαντα, Θαλῆ, Σόλωνα) καὶ τὸν Σωκράτη, ποὺ περιβάλλουν τὴ μούσα Καλλιόπη ἀπὸ τὸ Baalbek, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Βηρυττοῦ, πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἁγιογραφικὴ παράδοση. Ἡ ἀρχαία Ἡλιούπολη, ὅπου ὑπῆρχε βασιλικὴ στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους (τὸ σημερινὸ Baalbek) ἦταν σημαντικὸ λατρευτικὸ κέντρο στὸ Λίβανο, ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ σεισμὸ στὰ 1759. Βλ. Ἀναστασίου Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ Ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, τόμος πρῶτος, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 35, Ἀθῆναι 1952, σελ. 86 κἑξ. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς δημοσιεύει ὁ Rice, ὅπ. παρ., σελ. 68. Οἱ γνωστοὶ στίχοι, ἐξ ἄλλου, Ἰωάννου τοῦ Μαυρόποδος, ἐπισκόπου Εὐχαΐτων, τὸν 11ο αἰ., ἀποτελοῦν ὁπωσδήποτε τὴν ἐνδιάμεση φάση:

Εἴπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου,
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιό μοι·
ἄμφω γὰρ εἰσι καὶ λόγον καὶ τόν τρόπον
τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες·
εἰ δ' ἠγνόησαν ὡς Θεὸς σὺ τῶν ὅλων,
ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον,
δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σῴζειν θέλεις.

(Πρβλ. Κωνσταντίνου Ἰ. Ἄμαντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμος πρῶτος 395-867 μ.Χ., Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», Ἀθῆναι 1939, σελ. 53. Καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, Κλεὶς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμος γ', ἔκδοσις γ', Ἀθῆναι 1965, σελ. 17). Σχολιάζοντας ὁ Καθηγητὴς Τωμαδάκης, ὅπ. παρ., σελ. 18, τὴν ἁγιογραφικὴ παράδοση τῶν ἀρχαίων σοφῶν, τὴ χαρακτηρίζει «περίεργη». Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ μᾶς φαίνεται περίεργη, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι ὁ Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς συνειδητοποιοῦσε σιγὰ-σιγὰ τὴν προέλευση καὶ

σεις[1], ὅπως συμπίπτει καὶ μὲ τὰ Γιάννενα σὲ 6. Ἀπὸ αὐτὲς 4 (Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Σόλων, Πλούταρχος) ὑπάρχουν καὶ στὴ Λαύρα καὶ στὰ Γιάννενα καὶ στὴν Ἑρμηνεία, ἐνῶ δυὸ περιπτώσεις (Φίλων, Σίβυλλα) ἀπαντοῦν στὴ Λαύρα καὶ στὴν Ἑρμηνεία μόνο καὶ δυὸ ἄλλες (Ἀπολλώνιος, Θουκυδίδης) μόνο στὰ Γιάννενα καὶ στὴν Ἑρμηνεία. Στὴ Λαύρα ἀπαντοῦν ἀκόμη 6 περιπτώσεις: Σωκράτης, Διαλιὰ (ἴσως Θαλῆς), Κλεομήδης, Ὅμηρος, Πυθαγόρας, Γαληνὸς (σύνολο: 12). Στὴ Μονὴ Φιλανθρωπινῶν ὑπάρχει μιὰ ἀκόμη περίπτωση: Χείλων (σύνολο:7). Στὴν Ἑρμηνεία τέλος σημειώνονται 3 ἀκόμη περιπτώσεις: Βαλαάμ, Σοφοκλῆς, Θούλης (σύνολο:11). Ἡ Ἑρμηνεία, λοιπόν, συγγενεύει ἐξ ἴσου μὲ τὴ Λαύρα ὅσο καὶ μὲ τὴ Μονὴ Φιλανθρωπινῶν, ἐνῶ παρατηρεῖται διαφοροποίησή της καὶ πρὸς τὶς δυό. Μποροῦμε νομίζω νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τράπεζα τῆς Μ. Λαύρας, ποὺ θὰ εἶδε ὁ ἴδιος, ἔλαβε ὑπ' ὄψη του καὶ τὴ γιαννιώτικη παράδοση ἀπὸ πληροφορίες τῶν ὁμοτέχνων του[2].

4. Μιλώντας γιὰ τὰ ζωγραφικὰ ἔργα τοῦ Διονυσίου, ὁ Χατζηδάκης σημειώνει ὅτι «ἀναγκαστικὰ μπαίνουν σ' αὐτὰ στοιχεῖα τῆς σύγχρονής του τέχνης, εἴτε ἔμμεσες δυτικὲς ἐπιδράσεις, εἴτε θέματα σὲ λαϊκώτερες διατυπώσεις»[3]. Ἀνάλογες παρατηρήσεις ἔχει κάνει κι ὁ Ξυγγόπουλος[4]. Μερικὲς δυτικὲς ἐπιδράσεις, ἔμμεσες κι αὐτές, ἔχουν περάσει καὶ στὴν «Ἑρμηνεία». Ἤδη ὁ Φώτης Κόντογλου μαζὶ μὲ ἄλλες ἔχει ἐπισημάνει: «Ἡ «Σταύρωσις

τὸν ἐθνισμό του καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συμβίβαζε τὸν ἀρχαῖο Ἑλληνισμὸ μὲ τὴν Ὀρθοδοξία, ἐνῶ οἱ θεολόγοι μιλοῦν γιὰ τὸν ἐν «σπέρματι» ἀληθείας λόγο τῶν ἀρχαίων («σπερματικὸ λόγο»). Βλ. Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλου, Ἡ Πορεία τοῦ Γένους, «Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων», Ἀθήνα 1966, σελ. 14 κέξ. Καὶ Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες στὴ Νεοελληνικὴ Λαϊκὴ Παράδοση, Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1978, σελ. 14 κέξ.

1. Στὶς περιπτώσεις Διαλιὰ καὶ Φίλις ἔχομε μᾶλλον παραναγνώσεις τοῦ Θαλῆ καὶ τοῦ Φίλωνα. Ὁ Καλλίστρατος Λαυριώτης, ὅπ. παρ., σσ. 49-50, ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν κώδικα Ζ. 67 τῆς Λαύρας, ὅπου σημείωμα Προηγουμένου Κύριλλου Λαυριώτη.

2. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι σύμπτωση μὲ κάποιες παραλλαγὲς ὑπάρχει κι ἀνάμεσα σὲ 2 ἐπιγραφὲς ποὺ κρατοῦν ἀρχαῖοι στὴ Λαύρα καὶ σὲ δυὸ τῆς «Ἑρμηνείας». Ἀνήκουν ὅμως σὲ διαφορετικὰ πρόσωπα. Οἱ ἐπιγραφὲς τῆς Λαύρας εἶναι: α΄ Ὀψέ ποτε ἥξει ὁ ἄναρχος, ἀνάρχου γόνος καὶ τὴν πολυσχιδῆ ταύτην ἀλάσιε γῆ (Πλουταρχος), β΄ Γόνος ἐκ Γόνου κατελθών, Γόνος Γόνου ἐπὶ μήτρας οἰκῆσαι θέλων καὶ γεννηθεὶς ἄνθρωπος, τέλειος Θεὸς (Φίλις, μᾶλλον Φίλων). Πρβλ. Καλλίστρατο Λαυριώτη, ὅπ. παρ., σελ. 50. Οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ ὑποδεικνύει ἡ «Ἑρμηνεία» εἶναι: α΄ Ὀψὲ ποτέ τις ἐπὶ τὴν πολυσχεδῆ ταύτην ἐλάσειε γῆν καὶ δίχα σφάματος γενήσεται σάρξ... (Σόλων), β΄ Ὁ πατὴρ γόνος καὶ ὁ γόνος πατὴρ ἄσαρκος σαρκικὸς γέγονε θεὸς ὑπάρχων (Θούλης). Πρβλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 83.

3. Πρβλ. Χατζηδάκη, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅπ. παρ., σελ. 249α.

4. Βλ. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, ὅπ. παρ., σσ. 296-297.

τοῦ Χριστοῦ», ὡς ἱστορεῖται ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Διονυσίου, δὲν εἶναι κατὰ τὸν τύπον τῆς αὐστηρᾶς παραδόσεως, ἀλλὰ κατὰ κάποιας δυτικὰς εἰκόνας, εἰς τὰς ὁποίας ζωγραφίζονται πολλὰ πρόσωπα, στρατιῶται καὶ λαὸς πολύς, καὶ ἄλλοι ὁμιλοῦντες καὶ δεικνύοντες αὐτόν, ἄλλοι χάσκοντες καὶ βλέποντες αὐτόν, ἄλλοι καταγελῶντες. Ἡ Σταύρωσις κατὰ τὸν αὐστηρὸν Ὀρθόδοξον τύπον εἶναι ὀλιγοπρόσωπος, μὲ τὴν ἐπιβλητικὴν ἐκείνην ἁπλότητα, ὡς ἱστορεῖται ἐν τῷ παρόντι βιβλίῳ (στὴν «Ἔκφρασι» τοῦ Φ.Κ.). Κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον, ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ εἶναι κακῶς ἱστορημένη μέσα εἰς τὴν «Ἑρμηνείαν», μὲ τὸν Χριστόν, ὁποὺ κρατεῖ σημαίαν ἐρυθράν, κατὰ τὰς ἰταλικὰς ζωγραφίας»[1]. Πάντως πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ὁ Διονύσιος δὲν παραλείπει νὰ δώσει πρῶτα περιγραφὴ τῆς «εἰς Ἅδου Καθόδου» κατὰ τὸν πατροπαράδοτο τρόπο καὶ στὴ συνέχεια τὴν περιγραφὴ τῆς δυτικοφερμένης Ἀνάστασης μὲ τὸ «φλάμπουρο», ἐπιχειρώντας νὰ συμβιβάσει ἔτσι τὴν τάση τῆς ἐποχῆς του μὲ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση[2]. Παρασύρεται ὅμως ὁ Διονύσιος καὶ σὲ σοβαρὸ δογματικὸ λάθος, ὅταν σημειώνει τὰ «Ἐπιγράμματα εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα»: «...Εἰς τὸν σταυρόν, ὁποὺ εἶναι εἰς τὰ στέφανα τῶν τριῶν προσώπων, Πατρός, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος γράφε ταῦτα...»[3] ἢ τὰ «Ἐπιγράμματα εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα, ὅταν ποιῇς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν μὲ χαρτία ἀνοικτά»[4]. Οἱ ἀπεικονίσεις αὐτὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ δυτικά[5], ἀλλὰ καὶ βυζαντινῆς τεχνοτροπίας πρότυπα[6], δὲν ἀποτελοῦν τὴν ὀρθόδοξη «ἔκφραση» τῆς Ἁγίας Τριάδας, ποὺ εἶναι μόνο ἐκείνη τῆς «Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ»[7], τὴν ὁποία καὶ ὁ

---

1. Πρβλ. Κόντογλου, ὅπ. παρ., σελ. κα΄. Καὶ στὴ Γέννηση, ποὺ περιγράφει ὁ Διονύσιος, τοποθετώντας τὸν Ἰωσὴφ δίπλα στὴν Παναγία, δέχεται ἰταλικὴ ἐπίδραση. Βλ. Διονύσιο ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 86. Γιὰ τὴ δυτικὴ αὐτὴ ἐπίδραση καὶ τὸ δογματικό της λάθος βλ. Κωνσταντίνου Καλοκύρη, Ἡ Ζωγραφικὴ τῆς Ὀρθοδοξίας, ἔκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 145.

2. Βλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 110. Ἀνάλογη στάση τηρεῖ καὶ τὸ «Πηδάλιον», ποὺ τυπώθηκε τὸ 1790. Βλ. Μοναχοῦ Ἰωάννου-Χαριλάου Βράνου, Θεωρία Ἁγιογραφίας, ἔκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1977, σελ.251.

3. Πρβλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 227.

4. Πρβλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 227.

5. Βλ. Μοναχὸ Ἰωάννη-Χαρίλαο Βράνο, ὅπ. παρ., σσ. 201-202.

6. Βλ. περ. «Ἅγιος Ἀγαθάγγελος Ἐσφιγμενίτης», ἔτος ια΄, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1981, τεῦχος 64, σελ. 23, ὅπου τοιχογραφία τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Καμμένων Βούρλων Λοκρίδος βυζαντινῆς τεχνοτροπίας μὲ τὴν ἀντιδογματικὴ ἀπεικόνιση τῆς Ἁγίας Τριάδος. Τὸ περιοδικὸ ἰσχυρίζεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ 10ου αἰώνα. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργα σύγχρονα τοῦ Διονυσίου. Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλο, ΘΗΕ, τόμος Α΄, Ἀθῆναι 1962, στ. 214. Κι ἐδῶ πρόκειται γιὰ δυτικὴ ἐπίδραση μὲ «βυζαντινὸ ἔνδυμα»! Μήπως ὅμως καὶ στὶς σπάνιες καὶ βέβαια ἄλλου τύπου παραστάσεις τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ὅπως στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας, δὲν ἔχομε σαφῶς τὸ Filioque μὲ σαφὴ τὴν πρώιμη δυτικὴ ἐπίδραση;

7. Βλ. σχετικὰ Ἰ. Μ. Χατζηφώτη, Ὁ ἐν Ἁγίοις Πατὴρ ἡμῶν Νεκτάριος Ἐ-

Διονύσιος περιγράφει μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες παραστάσεις ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, χωρὶς ὅμως καμιὰ διευκρίνιση: *«Σπίτια καὶ τρεῖς ἄγγελοι καθήμενοι εἰς τράπεζαν, ἔχοντες ἔμπροσθέν τους εἰς σκουτέλι βουδοκέφαλον καὶ ψωμία καὶ ἄλλα μουσούρια μὲ φαγητὰ καὶ κανάτι μὲ κρασὶ καὶ ποτήρι· καὶ ἐκ δεξιῶν αὐτῶν ὁ Ἀβραὰμ φέρων μουσούρι σκεπασμένον· ἐξ ἀριστερῶν ἡ Σάρα φέρουσα μουσούρι μὲ ὄρνιθα βρασμένην (Γεν. ιη' 1-15)»*[1].

5. Δυτικὴ ἐπίδραση, ἔμμεση κι αὐτή, παρατηροῦμε ἀκόμη μία στὴν «Ἑρμηνεία» τοῦ Διονυσίου. Ὑπάρχει στὴν περιγραφή του *«πῶς ἱστορίζεται ὁ μάταιος βίος τοῦ κόσμου τούτου»*, ὅπου καὶ σημειώνει ὁ ἱστοριογράφος: *«...στοχάσου καλὰ εἰς κάθε καιρὸν νὰ βάλης πλησίον του τὰ ἁρμόζοντα ζώδια, ἤγουν εἰς μὲν τὸ Ἔαρ νὰ βάλης ταῦτα, Κριόν, Ταῦρον καὶ Δίδυμον, εἰς δὲ τὸ θέρος Καρκῖνον, Λέοντα καὶ Παρθένον· εἰς τὸ Φθινόπωρον Ζυγόν, Σκορπίον καὶ Τοξότην· εἰς τὸν Χειμῶνα Αἰγόκερων, Ὑδροχόον καὶ Ἰχθύν. Καὶ οὕτω νὰ τὰ βάλης κατὰ τάξιν κύκλω τοῦ τροχοῦ, γράφων καὶ τὰ ὀνόματα ἑνὸς ἑκάστου αὐτῶν, ἅμα δὲ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν οὕτως...»*[2].

Ὁ Κίτσος Μακρῆς σὲ ἕνα παλαιότερο μελέτημά του μιλάει γιὰ τὶς ἀπεικονίσεις αὐτές, ποὺ ὑπάρχουν σὲ μεταβυζαντινοὺς ναούς, πρὶν καὶ μετὰ τὸν Διονύσιο: «Ὁ κύκλος τοῦ ἔτους δὲν εἶναι ξένος πρὸς τὴ λαϊκὴ ζωγραφική, τὴν ἁγιογραφία ἰδιαίτερα. Ἐμφανίζεται μὲ τὸ ζωδιακὸ κύκλο, ὅπου κάθε ζώδιο καταλαμβάνει τὸ δωδέκατο ἑνὸς κύκλου μὲ ζωγραφιστὰ τὰ σύμβολα τοῦ καθενός: τοῦ Τοξότη, τοῦ Κριοῦ, τῆς Παρθένου, τοῦ Ταύρου... Ἕνας τέτοιος ζωγραφιστὸς ζωδιακὸς κύκλος βρίσκεται καὶ στὸ νάρθηκα τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Σουρβιᾶς, στὸ δυτικὸ Πήλιο, ἔργο τοῦ 1632. Τὸ περιορισμένο καλλιτεχνικό του ἐνδιαφέρον βρίσκεται κυρίως στὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδονται οἱ μορφὲς τῶν συμβόλων. Ὅμως ὁ χωρισμὸς τοῦ ἔτους σὲ ζώδια, ὅσον κι ἂν βυθίζεται στὸ μυστήριο τῆς σοφίας τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ἔχει κάτι τὸ ἀφηρημένο, δὲν ἀγγίζει τὴν καρδιὰ τοῦ ἁπλοῦ ἀνθρώπου. Ὁ θαυμαστὸς χορὸς τῶν ἐποχῶν τοῦ χρόνου, μὲ τὶς ἐναλλαγὲς τοῦ φυσικοῦ περιγύρου καὶ τὴν ἐπίδραση στὶς καθημερινὲς ἀσχολίες, χρωματίζει τὴν ψυχολογία ὅλων. Πολὺ περισσότερο σὲ μιὰ κοινωνία μὲ ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ οἰκονομία. Ὁ ἐρχομὸς τῆς Ἄνοιξης, τοῦ Καλοκαιριοῦ, τοῦ Φθινοπώρου καὶ τοῦ Χειμώνα εἶναι κάτι πολὺ πιὸ ἄμεσο, πολὺ πιὸ συλληπτὸ ἀπὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ἕνα ζώδιο στὸ ἄλλο»[3]. Τέτοια εἶναι, κατὰ τὸν Κ. Μακρῆ, ἡ τοιχογραφία τοῦ Χιονιαδίτη ζωγράφου Παγώνη, ποὺ ἱστόρησε τὸ 1801 στὸ Ναὸ Ἁγίου Δημητρίου Νεοχω-

---

πίσκοπος Πενταπόλεως ὁ θαυματουργός, ἔκδ. Ἱ. Μονῆς Ἁγίας Τριάδος - Ἁγίου Νεκταρίου Αἰγίνης, Ἀθῆναι 1981, σσ. 29-32.

1. Πρβλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 51.

2. Πρβλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 213.

3. Πρβλ. Κίτσου Μακρῆ, «Ὁ κύκλος μιᾶς χρονιᾶς - Οἱ τέσσερις ἐποχές», Ἡ Λαϊκὴ Τέχνη καὶ ὁ Κίτσος Μακρῆς, ἔκδ. «Ὧρας», Ἀθήνα 1972, σελ. 36.

ρίου Πηλίου τὶς 4 ἐποχὲς προσωποποιημένες, γύρω ἀπὸ τὸν «Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν»[1]. Πολὺ πιὸ πρίν, στὴν «Ἑρμηνεία» τοῦ Διονυσίου ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐποχὲς προσωποποιημένες καὶ τὰ ζώδια. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μεγίστη Λαύρα, στὸ νάρθηκα τῆς ὁποίας ὑπάρχουν οἱ αἶνοι μὲ τὰ ζώδια, ὁ ἱστοριογράφος πρέπει νὰ εἶχε ὑπ' ὄψη του τὴ διαδομένη μεταβυζαντινὴ παράδοση μὲ τὰ ζώδια ποὺ περιβάλλουν τὸν «παλαιὸ τῶν ἡμερῶν»[2].

Μὲ τὸν ἔμμεσο τοῦτο τρόπο περνάει στὴν Ἑρμηνεία ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Δύση, ὅπου ἡ ἀστρολογία καὶ τὰ ζώδια γνώρισαν τεράστια διάδοση, ἀκόμη καὶ στοὺς ναούς. Ἡ ὀρθόδοξη πατερικὴ παράδοση, στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ βυζαντινὴ ἁγιογραφία, δὲν υἱοθετεῖ πουθενὰ τὰ ζώδια. Γι' αὐτὸ ὁ Διονύσιος προσαρμόζει τὴν ὅλη σύνθεση μὲ τὴ ματαιότητα τοῦ κόσμου, ὅπως τὴ διδάσκει ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Εἶναι γνωστὸ ὅτι, ὅταν ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ ἡ ἀστρολογία γνώρισε μεγάλη ἔξαρση καὶ στὸ Βυζάντιο[3], μοναχὸς διέλαβε κατὰ τῆς ἀστρολογίας κι ἀνάγκασε τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἀπολογηθεῖ, ἐνῶ τὴν ἀπολογία του ἀντιμετώπισε ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς[4]. Ἑρμηνεύοντας τὴν ἱστόρηση τῶν ζωδίων στὴ Μονὴ Ζερμπίτσης Λακωνίας, ἡ ἡγουμένη της Παρθενία γράφει ὅτι ὁ Χριστὸς καταπατάει τὰ ζώδια κι ἔτσι ὁ ἁγιογράφος ὑπογραμμίζει ὅτι *«σταμάτησε ἡ ἐξάρτηση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὶς μυστικὲς δυνάμεις τῆς εἱμαρμένης»*[5]. Ἡ στάση τῆς Ὀρθόδοξης Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας ἦταν πάντοτε ἀρνητικὴ καὶ ἡ θέση της καταδικαστικὴ γιὰ τὴν περίπτωση[6]. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ τοιχογραφίες ἢ ἀνάγλυφες παραστάσεις ποὺ γνωρίζομε εἶναι μεταβυζαντινές, ὅταν πιὰ τὰ δυτικὰ ρεύματα εἰσέδυσαν μὲ ὁρμὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

---

1. Βλ. Μακρῆ, ὅπ. παρ., σσ. 36-37.

2. Ἀνάγλυφα ζώδια σὲ ἐξωτερικὸ διάκοσμο τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στὴν Ἀρεόπολη τῆς Μάνης βλ. στὸ βιβλίο τῆς Γεωργίας Ἰ. Κούτσαρη, Ὁδοιπορία στὴ Μάνη, Οἱ ἐκδόσεις τῶν «Κριτικῶν Φύλλων», Ἀθήνα 1981, σελ. 133. Ζώδια ὑπάρχουν καὶ στὴν ἱστόρηση τοῦ ἐπίσης μεταβυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχη στὴ Νόμια τῆς Μέσα Μάνης, ὅπου περιβάλλουν τὸν «Παλαιὸ τῶν ἡμερῶν», ὅπως καὶ στὴ λιτὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Σπάρτης, στὶς ὑπώρειες τοῦ Πάρνωνα τοῦ 1600.

3. Βλ. Ζερὰρ Βαλτέρ, Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο στὸν αἰώνα τῶν Κομνηνῶν (1081-1180), μετάφραση Κ. Παναγιώτου, ἐκδόσεις «Ὠκεανίς», Ἀθήνα 1970, σελ. 216.

4. Βλ. Καρόλου Κρουμπάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, τόμος β', ἐν Ἀθήναις 1900, ἀνατύπωση 1973, ἐπιμ. Ἰ. Μ. Χατζηφώτη, ἐκδ. Βασ. Ν. Γρηγοριάδη, σελ. 443.

5. Πρβλ. Ἡγουμένης Παρθενίας, Ἰ. Μονὴ Ζερμπίτσης, β' ἔκδοση, Σπάρτη 1976, σελ. 39. Βλ. καὶ Ἀρχιμ. Θεόφιλο Σιμόπουλο, ὅπ. παρ., σελ. 29.

6. Βλ. Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς Μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας, ἤτοι Ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες ὑπὸ Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ..., ἐπιμελείᾳ Σεβ. Μητροπολίτου Κορινθίας Παντελεήμονος Ν. Καρανικόλα, ἐκδ. «Ἀστέρος», Ἀθῆναι 1976, σελ. 435.

6. Κλείνοντας τὸ θέμα μας θἄπρεπε ν' ἀναφέρουμε τὴν παρουσία ἀρκετῶν δυτικῶν λέξεων στὴν κατὰ τὰ ἄλλα θαυμάσια καὶ λαγαρὴ γλώσσα τοῦ Διονυσίου, ποὺ περιέχει μεγάλο ἀριθμὸ ζωντανῶν στοιχείων τῆς δημοτικῆς. Τέτοιες λέξεις εἶναι τὸ νατουράλε, ἡ οὔμπρα (ὄμπρα), ἡ λαζούρα (λ' ἀτζούρα), τὸ γόλι-φάρπε (ζολὶ φάρμπε), λάκκα βερονίκιο (βερνίτσε), πέγουλα (πέτσε), κριμίζι (κρεμίζι) κ.ἄ., ὅλες ὅμως εἶναι τεχνικοὶ ὅροι καὶ ἀπαντοῦν προηγουμένως στὶς πηγὲς τοῦ Διονυσίου[1]. Ἀνάλογα ἐπαναλαμβάνονται ὁρισμένες ἀπ' αὐτὲς στὴν «Ἔκφρασι» τοῦ Κόντογλου, ὁ ὁποῖος φροντίζει νὰ δώσει καὶ γλωσσάρι στὸν ἀναγνώστη του[2]. Στὸ σύνολό της, ἡ γλώσσα τοῦ Διονυσίου εἶναι ἕνα εὐέλικτο ἐκφραστικὸ ὄργανο, μὲ περιγραφικὸ δυναμισμό: *«...ὕστερα βάλε εἰς τὴν ἰδίαν σάρκα ψιμύθι μὲ διάκρισιν νὰ γίνῃ ἀσπρότερη, καὶ βάλε αὐτὴν εἰς τὰ θεμέλια ὁποὺ θέλεις νὰ ψιμυθίσῃς· καὶ βάλ' την πολλὰ λεπτήν, καὶ τὰς ψιμυθίας ὁμοίως· πρῶτα λεπτὲς καὶ ὕστερα δυνάμωνε τὲς πρῶτες ὁποὺ εἶναι εἰς τὲς δύναμες. Οὕτω γίνονται τὰ σαρκώματα τοῦ Πανσέληνου»*[3]. Ὅπως ἤδη ὁ Ξυγγόπουλος ἔγραψε: *«Ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος του, παρουσιάζουν γενικὰ πολὺ ἐνδιαφέρον... Ἐκεῖ ὅμως ποὺ ὁ Διόνυσος* (γρ. Διονύσιος) *κατορθώνει μὲ πολλὴ ἐπιδεξιότητα νὰ δώσει μὲ μιὰν ἢ δυὸ σύνθετες λέξεις τὸν τύπο τοῦ προσώπου βασισμένον ἀποκλειστικὰ στὸ χρῶμα καὶ στὸ σχῆμα τῶν μαλλιῶν καὶ τοῦ γενιοῦ, εἶναι στὶς περιγραφὲς τῶν ἁγίων»*[4]. Σχολιάζοντας ὁ Πάνος Ἰ. Βασιλείου τὴν ἔξαρση ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Ἀδαμάντιο Ἀδαμαντίου τοῦ πλούτου τοῦ λεξιλογίου τοῦ Διονυσίου ὀρθὰ διερωτᾶται: *«Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, διατὶ μέχρι τοῦδε, πλὴν τῆς ἁγιογραφικῆς σκοπιμότητος καὶ ἀξίας τοῦ ἔργου τοῦ Διονυσίου, δὲν ἐτονίσθη δεόντως ἡ μεγάλη αὐτοῦ προσφορὰ εἰς τὸν γλωσσολογικὸν τομέα τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας»*[5]. Παρὰ τὶς ὅποιες ἐπιδράσεις της, ἡ «Ἑρμηνεία» τοῦ Διονυσίου γενικὰ ἀποτιμούμενη ἀποτελεῖ μνημεῖο τῆς ὀρθόδοξης καλλιτεχνικῆς μας κληρονομιᾶς καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ζωντανῆς μας γλώσσας. Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα «μάθημα μέγιστον» ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας.

Ι. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗΣ

SUMMARY

J. M. Hadjiphotis, Hieromonk Dionyssios of Fournas, Iconographer (Sources and influences in his work «Introduction to the Byzantine Art»).

An essay on the sources and influances from the North-Western

1. Πρβλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σσ. 34, 20, 22, 31, 27, 29 κ.λπ.

2. Βλ. Κόντογλου, ὅπ. παρ., σελ. 45. Στὴ σελ. 365 τοῦ ἴδιου τόμου, ὅπου «πῶς ἱστοροῦνται τὰ Ζώδια», μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς βυζαντινὰ σχέδια τῶν ζωδίων, μᾶλλον τοῦ Ράλλη Κοψίδη, μαθητῆ τοῦ Κόντογλου. Ἔτσι ἡ παράδοση συνεχίζεται....

3. Πρβλ. Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 21.

4. Πρβλ. Ξυγγόπουλο, Νέα Ἑστία, ὅπ. παρ., σελ. 228β.

5. Πρβλ. Πάνο Ἰ. Βασιλείου, ΘΗΕ, ὅπ. παρ., στ. 72, 75.

Greek artistic tradition in the «Introduction to the Byzantine Art» of the Hieromonk Dionyssios of Fournas, Iconographer (c. 1670-c. 1744). Those influences are coming from the city of Yannina.

Unfortunately at the same time Hieromonk Dionyssios, who was the theoritical of the Byzantine Art during the Turkish ocupation (17th century), didn't avoid certain influences from the West Europe.

ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΣΚΑΡΒΕΛΗ - ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
Φιλολόγου - Λυκειάρχου

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ Ο ΕΛΑΧΙΣΤΟΣ Ο ΕΞ ΑΓΡΑΦΩΝ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης[1] καὶ ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος[2] ἐδημιούργησαν στὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα μία σημαντικὴ ἑστία παιδεύσεως τοῦ ὑποδούλου Γένους ἤδη ἀπὸ τὸ ΙΖ´ αἰ. Οἱ δύο σπουδαῖοι ἄνδρες ἐμόρφωσαν μαθητάς, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴ σειρά τους, διέδοσαν τὰ φῶτα τῆς παιδείας ὅπου οἱ δρόμοι τῆς ζωῆς ὡδήγησαν τὸν καθένα. Στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν αὐτῶν πρέπει νὰ ἐνταχθῇ καὶ ὁ μέχρι σήμερα σχεδὸν ἄγνωστος Ἀθανάσιος ὁ ἐλάχιστος ὁ ἐξ Ἀγράφων.

Ἀθανάσιο ἱερέα ἐξ Ἀγράφων ἀναφέρει ὁ Παν. Ἀραβαντινός[3], προσθέτει δὲ ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Στεφάνου Σταμκίδου[4]. Ἑπομένως ἔζησε περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΗ´ αἰ. καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν Ἀθανάσιο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἁπλὸς ἱερομόναχος καὶ ἔζησε πολὺ ἐνωρίτερα.

Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης[5] γράφει ὅτι τὸ 1706 ἐδίδασκε στὴν Ἄρτα Ἀθανάσιος ὁ ἐξ Ἀγράφων, ὁ ὁποῖος ἐγκατέλειψε τὴ θέση του ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν ληστῶν. Ὅμως τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐδίδασκε στὴν Ἄρτα ὁ διδάσκαλος Χρύσανθος, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε τὸ 1711[6] καὶ τὸν διεδέχθη ὁ Ἀθα-

---

1. Παναγιώτου Κ. Βλάχου, Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ τὸ φερώνυμον Ἑλληνομουσεῖον. Ἀθῆναι, 1976, ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Τοῦ ἰδίου, Ὅσιος Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός. Βίος καὶ ἔργον, ἡ εἰς ἅγιον ἀνακήρυξις, ᾀσματικὴ ἀκολουθία. Ἀθῆναι 1983.

2. Πάνου Ἰ. Βασιλείου, Γόρδιος Ἀναστάσιος. Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 4(1964), στῆλ. 621-623, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

3. Παν. Ἀραβαντινοῦ, Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἰωάννινα 1960, σελ. 4.

4. Ὁ Σταμκίδης ἐγεννήθη περὶ τὸ 1760. Παν. Ἀραβαντινοῦ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 198-199.

5. Τρύφωνος Εὐαγγελίδου, Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀθῆναι, τόμ. Α´, 1936, σελ. 168-170.

6. Σημείωση στὸν ὑπ' ἀρ. 1316 κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀναφέρει: *͵αψια´ Ἀπριλλίου κε´ ἡμέρα ε´ περίπου τὸ μέσον τῆς ἡμέρας ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει τῆς ἐν Ἄρτῃ σχολῆς καθηγητὴς κὺρ Χρύσανθος εἰς Ἄρταν*. Βλ. Ἰωάννου Σακκελίωνος-Ἀλκιβιάδου Σακκελίωνος, Κατάλογος

νάσιος Νικόπουλος[1]. Φοβούμεθα ὅτι ὁ Εὐαγγελίδης, ἀναφερόμενος στὸν 'Αθανάσιο τὸν ἐξ 'Αγράφων, ἐννοεῖ τὸν 'Αθανάσιο Νικόπουλο, ὁ ὁποῖος ὅμως θεωρεῖται 'Ηπειρώτης. 'Εξ ἄλλου ὁ 'Αθανάσιος, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐντοπίζεται ἀποκλειστικὰ στὸ 'Ανατολικὸ (Αἰτωλικό), ὅπου ἐλειτουργοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα σχολεῖα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου καὶ δὲν νομίζομε ὅτι σχετίζεται μὲ τὸν ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Εὐαγγελίδη.

Κατὰ τὸν 'Αθηναγόρα Παραμυθίας καὶ Πάργης[2] τὸ σχολεῖο τοῦ Αἰτωλικοῦ ἵδρυσε τὸ 1640 ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης, ὁ ὁποῖος ἀπέστειλε ἐκεῖ ὡς διδασκάλους πρώην τροφίμους τῆς δικῆς του σχολῆς, τὸν 'Ιωάσαφ 'Αρβανιτάκη καὶ τὸ Γρηγόριο Μάνεση. 'Ο πρῶτος ἐδίδασκε ὁπωσδήποτε τὸ 1665[3], ὁ δεύτερος μετὰ τὸ 1665, ὁπωσδήποτε τὸ 1682[4] καὶ τὸ 1688[5]. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1697 καὶ τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1698[6] παραμένει στὸ Αἰτωλικὸ ὁ 'Αναστάσιος Γόρδιος. 'Η παρουσία του ἐκεῖ δὲν μπορεῖ νὰ μὴ συσχετισθῇ μὲ τὸ σχολεῖο, γιὰ τὸ ὁποῖο τόσο ἐμόχθησε ὁ διδάσκαλός του Εὐγένιος. Πιστεύομε δηλαδὴ ὅτι ὁ Γόρδιος ἐδίδαξε στὸ Αἰτωλικὸ γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἄλλος διδάσκαλος, ἴσως πρὶν ἀπὸ τὸ 1697.

Ὅμως τὴν 28η Μαΐου τοῦ 1700 μαρτυρεῖται ἡ παρουσία στὸ Αἰτωλικὸ *'Αθανασίου ἱερομονάχου τοῦ ἐξ 'Αγράφων ὁρμωμένου καὶ ἐλαχίστου*[7], σύμφωνα μὲ ἰδιόχειρη σημείωσή του στὸ χειρόγραφο 'Ολυμπιωτίσσης 109.

τῶν χειρογράφων τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς 'Ελλάδος. 'Εν 'Αθήναις 1892, σελ. 239, ὅπου ἐκδίδεται ἡ σημείωση.

1. Γνωστὸς καὶ ὡς Νικολόπουλος. Βλ. Π α ν. 'Α ρ α β α ν τ ι ν ο ῦ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 148-149 καὶ Μ α τ θ α ί ο υ Κ. Π α ρ α ν ί κ α, Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ 'Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος. 'Εν Κωνσταντινουπόλει 1867, σελ. 74.

2. Τὸ Αἰτωλικὸν ἢ 'Ανατολικὸν καὶ ἡ σχολὴ αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Δελτίον τῆς 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας. Νέα σειρά, τόμ. 1(1928), σελ. 129-134.

3. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγενίου, ἔτους 1665, πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ Αἰτωλικοῦ. Μ. Π α ρ α ν ί κ α, Σχεδίασμα, σελ. 93-94.

4. Τὴν 5η Μαρτίου 1682 ὁ Εὐγένιος στέλλει ἐπιστολὴ στὸ Γρηγόριο Μάνεση, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται στὸ Αἰτωλικὸ καὶ τὸν ἐπιπλήττει γιὰ τὴν πλημμελῆ ἄσκηση τῶν διδασκαλικῶν του καθηκόντων. Π α ν. Β λ ά χ ο υ, Ὅσιος Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός, σελ. 69.

5. Μ. Π α ρ α ν ί κ α, Σχεδίασμα, σελ. 93-94.

6. Βλ. σημειώσεις στὰ χ/φα 'Ι. Μ. Παντελ. 225, ὅπου ἡ σημείωση: *Τέλος 1697 Μαρτίου ιη' εἰς τὸ 'Ανατολικὸν* καὶ 231, ὅπου· *1698 ,αχ϶ηῳ Ποσειδεῶνος λῃ ἐν τῷ 'Ανατολικῷ*. Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ 'Αγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. Β', ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς 'Αγγλίας 1900, σελ. 338, ἀρ. 5732 καὶ σελ. 339, ἀρ. 5738 ἀντιστοίχως.

7. 'Ολυμπιωτ. 109, φύλ. 4, *,αψ' Μαΐου κῃ· 'Αθανασίου ἱερομονάχου τοῦ ἐλαχίστου* καὶ φύλ. 239, *ἐγράφη διὰ χειρὸς 'Αθανασίου ἱερομονάχου τοῦ ἐξ 'Αγράφων ὁρμωμένου καὶ ἐλαχίστου λεγομένου κατὰ τὸ ,αψ ἔτος 'Ιουλίου γῃ εἰς τὸ 'Ανατωλικόν*. Τὸ χ/φο παραδίδει 'Επιστολὲς τοῦ Πατριάρχου Φωτίου. Βλ. Ε ὐ α γ γ. Σ κ ο υ β α ρ ᾶ, 'Ολυμπιώτισσα. 'Αθῆναι 1967, σελ. 316.

Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ παλαιότερη μνεία γιὰ τὸν Ἀθανάσιο καὶ ἐνῶ τίποτε πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἀποδεικνύει ὅτι εὑρίσκετο στὸ Αἰτωλικὸ πρὶν ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1700, ἡ ἄφιξή του ἐκεῖ ἐνωρίτερα δὲν μπορεῖ καὶ νὰ ἀποκλεισθῆ. Ἐπειδὴ μάλιστα, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὁ Ἀθανάσιος ἦταν ἀδελφὸς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου, ὑποθέτομε ὅτι ὁ Γόρδιος παρέδωκε τὴ διεύθυνση τοῦ σχολείου τοῦ Αἰτωλικοῦ στὸν ἀδελφό του τὸ Μάιο τοῦ 1700 ἢ καὶ ἐνωρίτερα, πάντως μεταξὺ Ἰανουαρίου 1698 καὶ Μαΐου 1700. Ἡ στενὴ συγγένεια Ἀναστασίου καὶ Ἀθανασίου διαπιστώνεται: α΄) ἀπὸ σημείωση στὸ φύλ. 73 τοῦ ὑπ' ἀρ. 372 χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ὅπου *Τεχνολογία συντομωτάτη κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν συντεθεῖσα κατὰ τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως γραμματικῆς, χάριν τῶν ἀρχαρίων καὶ νέων μαθητῶν παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Ἀθανασίου ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἀγράφων τοὐπίκλην Ἐλαχίστου, ἀδελφοῦ τε καὶ μαθητοῦ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καθηγητοῦ κυρίου κυρίου Ἀναστασίου ἱερομονάχου τοῦ Γορδίου*[1]· β΄) ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Γορδίου. Συγκεκριμένα στὸ χειρόγραφο ὑπ' ἀρ. 1335 τῆς ΕΒΕ[2] παραδίδονται ἐπιστολὲς τοῦ Γορδίου καὶ ἄλλων. Πέντε ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ὁ Γόρδιος ἀπευθύνει *τῷ ἐμῷ ἀδελφῷ Ἀθανασίῳ*, *Ἀθανασίῳ τῷ συναίμονι*, *Ἀθανασίῳ τῷ ἀδελφῷ* καὶ πάλι *Ἀθανασίῳ τῷ ἀδελφῷ*. Οἱ δύο εἶναι τοῦ ἔτους 1712, μία ἀχρόνιστη, μία τοῦ ἔτους 1714 καὶ μία τοῦ 1717. Ἔχει λοιπὸν ἀδελφὸ Ἀθανάσιο ὁ Γόρδιος, μὲ τὸν ὁποῖο διατηρεῖ ἄριστες σχέσεις, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν. Σὲ μία μάλιστα, ἔτους 1712, ὁ Γόρδιος εὐχαριστεῖ τὸν Ἀθανάσιο γιὰ τὴν ἀποστολὴ «ὠοταρύχων», τοῦ κατ' ἐξοχὴν προϊόντος τοῦ Μεσολογγίου. Ἡ εἴδηση αὐτή, κατὰ τὰ ἄλλα χωρὶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἀποστέλλει τὸ γευστικὸ αὐτὸ δῶρο ἀπὸ τὸ Αἰτωλικό.

Περίπου κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα τὸ ὁποῖο καλύπτουν οἱ πέντε ἐπιστολὲς (1712-1717) διδάσκει στὸ Αἰτωλικὸ ὁ Ἀθανάσιος ὁ ἐξ Ἀγράφων, ὁ ἐλάχιστος. Ἡ παρουσία του μαρτυρεῖται ἀπὸ ἰδιόγραφες σημειώσεις του σὲ διάφορα χειρόγραφα, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ διδακτικό του ἔργο. Συγκεκριμένα στὶς 4 Ἰουλίου 1709[3] τελειώνει στὸ Ἀνατολικὸ (Αἰτωλικὸ) τὶς Γραμματικὲς θέσεις τοῦ Ἰλαρίωνος Κιγάλα. Τὴν 1η Αὐγούστου 1715[4] τελειώνει στὸ Ἀνατολικὸ τὸν Πίνακα τῶν ὑπο-

1. Constantin Litzica, Catalogul manuscriptelor grecesti. Bucuresti 1909, σελ. 448-449, ἀρ. 707.

2. Ἰω. Σακκελίωνος, Κατάλογος, σελ. 242. Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν παραδίδονται στὰ φύλ. 8-11.

3. Χ/φο Ἰ. Μ. Παντελεήμονος 818, στὸ τέλος· *͵αψθ΄ Ἰουλλίου δῃ εἰς τὸ Ἀνατολικὸν πόνος ἰδιόχειρος Ἀθανασίου ἱερομονάχου τοῦ καὶ ἐλαχίστου τοῦ ἐξ Αγράφων*. Σπ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 440 ἀρ. 6325.

4. Χ/φο Ἰ. Μ. Παντελεήμονος 693, φύλ. 239· *Τέλος τοῦ πίνακος τῶν ὑποθέσεων τῶν*

θέσεων τῶν 'Επιστολῶν τοῦ Συνεσίου Κυρήνης. Ἤδη τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1700 ἔχει ἀντιγράψει, πάλι στὸ 'Ανατολικό, τὶς 'Επιστολὲς τοῦ Μεγάλου Φωτίου.

Εἶναι ἐπίσης ἄξιο προσοχῆς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ 'Αθανάσιος ὁ ἐλάχιστος ἐσχεδίασε 93 ἐπιστολές[1], ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ 93η ἀπευθύνεται *«'Αναστασίῳ ἡμετέρῳ διδασκάλῳ ἐξ 'Ανατολικοῦ»*. Πιστεύομε ὅτι ὁ 'Αθανάσιος ὁ ἐλάχιστος καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Γορδίου εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο.

'Απὸ τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ σημειώσεις τῶν χειρογράφων καὶ οἱ ἐπιστολὲς συμπεραίνομε ὅτι ὁ 'Αθανάσιος ἦταν νεώτερος ἀπὸ τὸν 'Αναστάσιο, ἐφ' ὅσον τὸν προσφωνεῖ διδάσκαλό του[2], ἑπομένως ἐγεννήθη μετὰ τὸ 1654[3]. 'Η θητεία τοῦ 'Αθανασίου στὸ σχολεῖο τοῦ Αἰτωλικοῦ πρέπει νὰ θεωρηθῇ συνεχὴς ἀπὸ τοῦ 1700 μέχρι τοῦ 1717, τὸ ὁποῖο εἶναι τὸ ἔτος ἀποστολῆς τῆς τελευταίας ἐπιστολῆς τοῦ Γορδίου στὸν 'Αθανάσιο, κατὰ τὸν κώδικα 1335 τῆς ΕΒΕ[4]. Βέβαια τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴν παραμονή του στὸ Αἰτωλικὸ καὶ πέρα τοῦ 1717. 'Απὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἐσχεδίασε μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔμεινε γιὰ ἕνα διάστημα στὴ Μονὴ Τατάρνας[5], ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς καὶ γιὰ ποιοὺς λόγους. 'Η ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν θὰ συμπληρώσει ὁπωσδήποτε τὶς πενιχρὲς εἰδήσεις ποὺ ἔχομε σήμερα στὴ διάθεσή μας σχετικὰ μὲ τὸν 'Αθανάσιο. Τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ 'Αθανασίου περιορίζονται κυρίως στὸν κύκλο τῶν κειμένων καὶ τῆς γραμματικῆς ὕλης ποὺ ἐσυνήθιζαν νὰ προσφέρουν στοὺς μαθητὰς τῆς μέσης παιδείας οἱ διδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς. Τουλάχιστον αὐτὸ μποροῦμε νὰ συμπεράνωμε ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραψε προκειμένου νὰ ἐξυπηρετηθῇ στὶς παραδόσεις του[6]. 'Η μαθητεία του κοντὰ στὸ Γόρδιο ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἐδιδάχθη καὶ φιλοσοφία, ἀλλὰ δὲν φαίνεται ὅτι μετέδωκε φιλοσοφικὲς γνώσεις στοὺς νέους οἱ ὁποῖοι ἐφοιτοῦσαν στὸ σχολεῖο τοῦ Αἰτω-

---

ἐπιστολῶν τοῦ Συνεσίου, ἑρμηνευθέντος παρὰ 'Αθανασίου ἱερομονάχου τοῦ ἐλαχίστου δι' ὠφέλειαν ἀρχαρίων μαθητῶν εἰς τὸ 'Ανατολικὸν ,αψιε' Αὐγούστου αῦ. Σπ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 415-416, ἀρ. 6200.

1. Χ/φο 'Ι. Μ. Παντελεήμονος 693, φύλ. 185, ὅπου *ἐπιστολαὶ σχεδιασθεῖσαι παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐν ἱερομονάχοις 'Αθανασίου τοῦ ἐλαχίστου τοῦ ἐξ 'Αγράφων*. Εἶναι 93 ἐπιστολές. Σπ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 415-416, ἀρ. 6200.

2. Τὴν τελευταία ἀπὸ τὶς 93 ἐπιστολές, τὶς ὁποῖες «ἐσχεδίασε» ὁ 'Αθανάσιος ἀπευθύνει *'Αναστασίῳ ἡμετέρῳ διδασκάλῳ ἐξ 'Ανατολικοῦ*. Χ/φο 'Ι. Μ. Παντελ. 693. Σπ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 415-416, ἀρ. 6200.

3. 'Ο Γόρδιος ἐγεννήθη τὸ 1654. Παν. Βασιλείου, ἔνθ' ἀνωτ.

4. Φύλ. 11, 'Αρχ. *'Αθανασίῳ τῷ ἀδελφῷ εὖ πράττειν... τελ. 1717 Θαργηλιῶνος ια'*.

5. 'Η πρώτη ἀπευθύνεται *'Αναστασίῳ Γορδίῳ ἐκ τῆς μονῆς Τατάρνης*. 'Ι. Μ. Παντελεήμ. 693. Σπ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., ἀρ. 6200.

6. 'Ιδιόχειρο τοῦ 'Αθανασίου εἶναι καὶ τὸ χ/φο ΕΒΕ 3099, τὸ ὁποῖο παραδίδει ἰατρικὲς συνταγὲς τοῦ Νικολάου 'Ιερόπαιδος. Βλ. Προχείρους καταλόγους τμήματος χειρογράφων καὶ ὁμοιοτύπων τῆς ΕΒΕ.

λικοῦ. Ἄγνωστες μᾶς εἶναι καὶ ἄλλες πτυχὲς τῆς ζωῆς του, ὅπως π.χ. τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του, οἱ σχέσεις του μὲ ἄλλους συγχρόνους του λογίους, ἐνδεχομένη διδακτικὴ δραστηριότης σὲ ἄλλα σχολεῖα, πρωτότυπο συγγραφικὸ ἔργο κ.λ.π. Ἡ πολυετὴς παρουσία του στὸ σχολεῖο τοῦ Αἰτωλικοῦ, ἡ πνευματικὴ καὶ ἄλλη συγγένειά του μὲ τὸν 'Αναστάσιο Γόρδιο εἶναι πρὸς τὸ παρὸν τὰ βασικὰ γνωστὰ στοιχεῖα τοῦ βίου τοῦ 'Αθανασίου. Ἂς ἐλπίσωμε ὅτι ἡ ἔρευνα θὰ μᾶς προσφέρῃ σύντομα περισσότερες εἰδήσεις, ὥστε νὰ μορφώσωμε ὀρθότερη καὶ πληρέστερη εἰκόνα γιὰ ἕνα ἀκόμη διδάσκαλο τῆς ἐποχῆς τῆς δουλείας, τὸν ταπεινὸ 'Αθανάσιο τὸν ἐξ 'Αγράφων.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΚΑΡΒΕΛΗ - ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

RÉSUMÉ

Angélique Skarveli-Nikolopoulou, Athanase hiéromoine originaire d' Agrapha.

L' hiéromoine Athanase, très peu connu, a enseigné à l' école d' Étolikon pendant au moins dix sept ans (28 Mai 1700-1717). L' a. prouve que cet humble maître était le frère cadet du fameux Anastase Gordios et ne saurait être confondu avec Athanase Nikopoulos. Il est plus que probable qu' il ait reçu son éducation auprès de son aîné qui dirigeait avec succès l' école de Vraniana. La publication de sa correspondance (plus de 100 lettres) fournira, comme on espère, des renseignements supplémentaires sur la vie, le caractère, la formations et les activités de ce maître de la fin du 17^{e} et du debut du 18^{e} siècle.